

გურამ ყიფიანი

Guram Kipiani

THE CITY OF

RHODOPOLIS

ქალაქი როდოპოლისი

არტანუჯი

გურამ ყიფიანი

საქართველოს მუსიკალური აკადემია

საქართველოს მუსიკალური აკადემიის დირექტორი

ქალაქი როდოპოლისი

გამომცემლობა არტანუჯი
თბილისი 2012

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პალეოურბანული კვლევის ლაბორატორია

ნაშრომი ეძღვნება უდროოდ და მოულოდნელად გარდაცვლილი, შესანიშნავი ისტორიკოსის **სოსო მარგიშვილის** (1959-2007) ნათელ ხსოვნას.

რედაქტორი საქართველოს ეროვნულ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპოდენტი პროფესორი **გურამ ლორთქიფანიძე**.

თარგმანი **ლელა დუმბაძისა**
ტექსტი აიკრიფა **ანნა დულარიძისა** და **მადონა მშვილდაძის** მიერ.

ISBN 978-9941-421-91-4

© გურამ ყიფიანი, 2012.

© გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2012.

ქალაქ როდოპოლისს (Ῥοδόπις) ბიზანტიური საისტორიო მწერლობა ლაზეთის ღირშესანიშნავ ქალაქთა რიგში ასახელებს. გამოჩენილი ბიზანტიელი ისტორიკოსის, პროკოპი კესარიელის (VI-ს.) მიხედვით: „**ქველაზე შესანიშნავი ქალაქები კი მაინც არის აქ (ლაზეთში - გ. ყ.) როდოპოლისი და მოხირისი**“¹.

სამწუხაროდ ჩვენთვის უცნობია ქალაქ მოხირისის ადგილმდებარეობა და მასზე წარმოდგენის ჩამოყალიბება შეუძლებელია, მაგრამ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია დამკვიდრებულია მოსაზრება, რომ როდოპოლისი ვარციხეა, მდინარე რიონის მარცხენა სანაპიროზე, იქ, სადაც დღეს მას ხანისწყალი უერთდება, წამომართული ადრეობიანი ხანის პატარა სიმაგრე (სურ. 1, 3).

ვარციხესთან როდოპოლისის გაიგივებას შემდეგი ახსნა მოეძებნება: თითქოსდა, ბიზანტიელებმა (ბერძნებმა), მექანიკურად, თავიანთ ენაზე თარგმნეს ციხის ადგილობრივი სახელწოდება „ვარდ-ციხე“ და მიიღეს „ Ῥοδόπις“². ამდენად, ისიც იგულისხმება, რომ მისი დღევანდელი სახელწოდება - „ვარციხე“, ამ ტოპონომიდან დროთა განმავლობაში „დ“-ონის გაქრობის შედეგადაა მიღებული.

ვარციხე არქეოლოგიურად კარგად შესწავლილი ძეგლია და მას მონოგრაფიაც მიეძღვნა. მონოგრაფიის ავტორისთვისაც „ვარციხე“ როდოპოლისია, ანუ ვარდის ქალაქი.³

იუსტინიანე კეისრის მიხედვით (VI ს., 535 წ.) კი: „**არქეოპოლისი და როდოპოლისი უდიდესი და ძველი სიმაგრეებია ლაზეთში**“⁴.

ეს ცნობა გარკვეულ ინტერესს აღძრავს. ცნობილია, თუ სად მდებარეობს არქეოპოლისი-ციხე-გოჯი, დღევანდელი ნოქალაქევი და მას ათეულობით წლების მანძილზე შეისწავლიდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიცია.⁵ აქ ეჭვს ბადებს იუსტინიანეს განსაზღვრება - „უდიდესი“, რაც მხოლოდ არქეოპოლისის მიმართ შეიძლება რომ ითქვას, რადგან მისი ფართობი 20 ჰა-ს უტოლდება⁶ (სურ. 2),

¹ პროკოპი კესარიელი. ბრძოლა პეტრას გარშემო. „გეორგიკა“, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი II, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1965. გვ. 101.

² ს. ყაუხჩიშვილი, „გეორგიკა“. გვ. 34. (შენიშვნა 1) გვ. 105 (შენიშვნა 1).

³ ვ. ჯაფარიძე, ვარდციხის ნაქალაქარი. თბ., 1984, გვ. 3 და შმდ.

⁴ „გეორგიკა“ II. გვ. 35-36.

⁵ იხ. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი. ტომი I. თბ. 1981. ტომი II. თბ. 1987 და ა. შ. პარმენ ზაქარაიას რედაქტორობით; პ. ზაქარაია, თ. კაპანაძე. ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი. ხუროთმოძღვრება. თბ. 1991. გვ. 7 და შმდ. არქეოპოლისის არქეოლოგიური შესწავლა დღესაც გრძელდება (ხელმძღვანელი დ. ლომიჯაშვილი).

⁶ П. П. Закаряя. Архитектура античных городов Грузии. Архитектурное наследство 37. М. 1990. გვ. 22; მისივე, ნაქალაქარი ციხე-გოჯი-ნოქალაქევი. „ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში“. I სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ. 1999. გვ. 5 და შმდ.

ხოლო ვარციხის არქეოლოგიურად დადგენილი ტერიტორია კი მხოლოდ 2,3 ჰა-ა (სურ. 3). „უდიდესით“ განსაზღვრული ეს ორი პუნქტი, თანაბარი „უფლებებით“ როგორ უნდა მოხედრილიყო იუსტინიანეს „ნოველებში“?

ეკთეზისების მიხედვით, როდოპოლისში ფასისის მეტროპოლიაში შემავალი ერთ-ერთი საეპისკოპოსო ცენტრი არსებობდა სამ სხვა საეპისკოპოსოსთან ერთად და გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ფასისის მიტროპოლიტის პირველმოსაყდრე (πρωτόθρονος), სწორედ როდოპოლისის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო.⁷ ბასილი სოფენელი ფასიდის (ფასისის) მეტროპოლიაში შემავალ საეპისკოპოსოებს შემდეგი რიგით გვაწვდის: „ Ἐπαρχία Λαζική, ὁ Φάσιδος, ὁ Ροδιοπέλεως, ὁ τῆς Ἀβισσηνῶν, ὁ Πετρῶν, ὁ τῆς Ζευανῶν“⁸.

ამ ჩამონათვალში სამეცნიერო საზოგადოება დარწმუნებული მხოლოდ როდოპოლისის ვარციხესთან გაიგივების მიმართაა. ნაწილობრივ გაზიარებულია „პეტრა“-ს (Πετρῶν) ციხისძირთან იდენტიფიკაცია.⁹ აბისენონის და ძიგანეონის (ზიღანეონი) მიმართ რაიმე მყარ ამოსავალს მათი ლოკალიზაციისათვის ჯერჯერობით ვერ ვფლობთ.

როდოპოლისის შესახებ პროკოპი კესარიელის ერთ ფრიად საყურადღებო ცნობას უნდა შევეხოთ და გრძელი ამონარიდიც მოვიყვანოთ მისი თხზულებიდან:

„დაბლობში ერთი ქალაქი იყო, სახელად როდოპოლისი, რომელიც ყველაზე უწინარეს ხვდებოდა გზაზე იბერიიდან კოლხეთში შემოსულთ; ადგილმისადგომი იყო და იერიშის მიტანაც სულაც არ იყო ძნელი. ამიტომ ლაზებმა ის ამას წინათ მიწასთან გაასწორეს, რადგან ეშინოდათ სპარსელთა შემოტევისა. სპარსელებმა რომ ეს გაიგეს, მაშინვე არქეოპოლისისაკენ გაემართნენ“¹⁰.

საყურადღებო ცნობებია: „...უწინარეს ხვდებოდა გზაზე იბერიიდან კოლხეთში შემოსულთ“ და ის ცნობაც აღსანიშნავია, რომ ქალაქი დაბლობში იყო გაშენებული. იბერიიდან კოლხეთში (ლახეთში) შემოდინდნენ მხოლოდ შორაპან-სკანდეს

⁷ ს. ვაუხნიშვილი, „გეორგიკა“ IV, ნაკვ. II. გვ. 187.

⁸ „გეორგიკა“ IV, ნაკვ. II. გვ. 123. 130; შემდგომ აბისენონის ეპისკოპოსის მაგივრად საისინთა ეპისკოპოსი იხსენიება: გვ. 140, 142, ან საიაენთა ეპისკოპოსი. გვ. 181. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ საისი დღევანდელი ცაიში უნდა იყოს. იქვე, გვ. 188, 189.

⁹ მოსაზრებანი პეტრას ადგილმდებარეობის შესახებ იხ. „გეორგიკა“ II, გვ. 34-35; ს. ჯანაშია, ციხე-ქალაქ პეტრას აშენება, პეტრას ადგილმდებარეობა, შრომები I, თბ. 1949, გვ. 29-44; ნ. ინაიშვილი, პეტრას საეპისკოპოსო კათედრა, ბიზანტიოლოგია საქართველოში. 2. თბ. 2009. გვ. 275-288; პეტრას ციხისძირთან გაიგივების მიმართ ეჭვი გამოთქვა პრ. გ. გრიგოლიამ და მისი ლოკალიზაცია თურქეთის ტერიტორიაზე ქალაქ ხოფას სიახლოვეს მოახდინა, ზღვის კლდოვან სანაპიროსთან, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი „პეტრას“ ანუ კლდეებს უწოდებენ. იხ. გ. გრიგოლია, ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები. თბ., 1994. გვ. 11 და შმდ.

¹⁰ „გეორგიკა“ II. გვ. 186-187.

ვერტიკალის გადალახვის შემდგომ, ეს სასაზღვრო ხაზია (სურ. 18) და როგორც ს. ყაუხჩიშვილმა დამაჯერებლად დაასაბუთა, იმ დროისათვის ორივე სიმაგრე ლაზიკის კუთვნილებაა.¹¹ როგორც კი როდოპოლისი მოიშალა, სპარსელები მაშინვე არქეოპოლისისაკენ გაემართნენ, რადგან შუა გზაზე ყოველგვარი წინააღმდეგობა მოიხსნა.

აგათია სქოლასტიკოსი გვიამბობს იმას, თუ როგორ აიღო როდოპოლისი ბიზანტიელთა სარდლის, იუსტინეს მიერ, იქ გაგზავნილმა ორიათასმა ცხენოსანმა, ელმინზურის მეთაურობით. იმ დროს ქალაქი სპარსელებს ეპყრათ, მერმეროეს, ირანელთა სარდლის მიერ იქ დატოვებულ გარნიზონს. აგათიას თხრობაში ჩანს, რომ როდოპოლისის მოსახლეობა არც თუ მცირეა: **„მეციხოვნენი რაღაც შემთხვევით ქალაქის გარეთ დაეხეტებოდნენ საღვაც და მცხოვრებთა უმრავლესობაც გასულიყო ზოგი სად და ზოგი სად“.**¹²

ისეთი „ქალაქისათვის“, რომლის ფართობი მხოლოდ 2,3 ჰა-ს მოიცავს, მცხოვრებლების დაყოფა „უმრავლესობად“, რომელიც ქალაქგარეთ გასულიყო და ნაგულისხმევ უმცირესობად, რომელიც ქალაქში დარჩენილიყო, ცოტა შეუსაბამოა. აგათია სქოლასტიკოსის აზრით, ამ ფაქტმა და განსაკუთრებით კი იმან, რომ სპარსელებმა საგარნიზონო დისციპლინა დაარღვიეს და ქალაქგარეთ დაეხეტებოდნენ, გაუადვილა ელმინზურს მისი აღება. ამასთანავე, მან ველზე სპარსთა რაზმები გაჟლიტა, ხოლო ადგილობრივთ - **„ნება მისცა კვლავ საკუთარ სამშობლოში ეცხოვრათ“.**¹³ „სამშობლოში“, (Πατριδι) - ვფიქრობ, რომ არც ეს ტერმინი უნდა გაჩენილიყო ისტორიკოსის ტექსტში უკიდურესად მცირე (2,3 ჰა) ტერიტორიისათვის.

ამას გარდა, იუსტინე ელმინზურს 2000 ცხენოსანს აძლევს როდოპოლისის დასაპყრობად, იმ დროისათვის უზარმაზარ კავალერიას, რაც გამოსადეგი იქნებოდა მხოლოდ გაშლილი ველიდან ამოზიდული და შედარებით არადრმა ბუნებრივი ზღუდეებით შემოფარგლული ქალაქის ასაღებად. ანუ ისეთი სიმაგრის ასაღებად, რომელზეც შეტევა ყოველი მხრიდან იქნებოდა შესაძლებელი და არა ისეთ გეოგრაფიულ ჩიხში აგებული ციხისათვის, როგორიც ვარციხეა. სად უნდა გაშლილიყო ამ ჩიხში ეს უზარმაზარი მხედრობა?

განსაკუთრებული ყურადღება, ალბათ, მაინც შორაპან-სკანდეს (სურ. 9, შორაპანი; სურ. 10, სკანდე) სტრატეგიულ ვერტიკალს უნდა მივაპყროთ (სურ. 18),

¹¹ „გეორგია“ II. გვ. 35-36 (შენიშვნები)

¹² „გეორგია“ II. გვ. 158-159.

¹³ „გეორგია“ II. გვ. 158.

სწორედ მისი გადალახვის შემდგომ ეჭახება სპარსეთის არმია როდოპოლისს. გამოდის, რომ არსებობდა სიმაგრეთა მიერ შედგენილი სამკუთხედი, მაგრამ სანამ მას შეეცხებით, მანამდე რამდენიმე საკითხი უნდა განვიხილოთ.

ზემოთ ვახსენეთ „გეოგრაფიული ჩიხი“ ვარციხესთან მიმართებაში. ვარციხე აღმოსავლეთის მიმართულებას ოდნავადაც ვერ აკონტროლებს. ამ მხრიდან მას არავითარი ბუნებრივი თავდაცვითი ზღუდე არ გააჩნია და, რაც მთავარია, ციხიდან თვალთახედვა აღმოსავლეთისაკენ მინიმალურიც კი არაა. იგი მდინარეების – რიონისა და ხანისწყლის შერთულის სამკუთხედშია წამომართული (ეს დღევანდელი მდგომარეობით, მაგრამ ადრე, როგორც ჩანს, ყვირილა და ხანისწყალი უერთდებოდნენ ერთმანეთს და მოკლე მონაკვეთის გავლის შემდგომ რიონში ჩაედინებოდნენ. (შდრ. სურ. 4 და სურ. 5), და თუ მასზე შეტევა აღმოსავლეთიდან განხორციელდებოდა, მაშინ იგი მხოლოდ „წყალში გადავარდნილი ციხე“ იქნებოდა.

თუ იმ აზრს დავეუშვებთ, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში შეფარვითაა გადმოცემული ვარციხის მიმართ (რომელიც, ცხადია, როდოპოლისად მოიაზრება), რომ იგი შესაძლო ფონს აკონტროლებდა¹⁴ მდ. რიონზე, მაშინ გამოგვივა, რომ ციხე ირანს ემსახურებოდა და ფონსაც ირანი აკონტროლებდა (თუ კი ფონი არსებობდა რიონის ამ მონაკვეთში), და არა ბიზანტია-ლაზეთი. ცხადია, ასეთ შემთხვევაში, არც მერმეროეს, ირანელთა ამ უნიჭიერეს სარდალსაც, არ დასჭირდებოდა ძალისხმევა მის ასაღებად.

ძნელი წარმოსადგენია ის, რომ ბიზანტიურ საისტორიო მწერლობას არ აღენიშნა როდოპოლისის მდინარეთა ხერთვისში მდებარეობა და თანაც დიდი მდინარეების გზაშესაყარზე. ამის შესახებ მინიშნებაც კი არ გვხვდება თხზულებებში, არადა, მტკიცება ნამდვილად არ სჭირდება იმას, რომ ძველი სამყაროს გეოგრაფოსებიც და ისტორიკოსებიც მდინარეებს განსაკუთრებული გულმოდგინებით აღნიშნავდნენ ქალაქთა სიახლოვეს.

ჩემთვის სავსებით ცხადია, რომ ვარციხის ციხე არ გახლავთ როდოპოლისი, მაგრამ ამასთანავე, მისი ფუნქცია, როგორც სიმაგრისა, გაურკვეველია. ისიც ცხადია, რომ მისი კედლები და მის შიდა ფართობში გამოვლენილ არტეფაქტთა უმრავლესობა VI ს-ს განეკუთვნება,¹⁵ დროს, როცა ბიზანტია-ირანის ხანგრძლივი ომი მიმდინარეობდა.

¹⁴ ვ. ჯაფარიძე, ვარციხის ნაქალაქარი. გვ. 141.

¹⁵ ვ. ჯაფარიძე, ვარციხის ნაქალაქარი. გვ. 18 და შმდ.

ვარციხის ადრებიზანტიური ხანის კედლები 8 მ-ის სიმაღლემდე შემოგვრჩა (სურ. 11-14). იგი ნაგებია შერეული წყობით (Opus mixtum)¹⁶, და ეს ფაქტი წინააღმდეგობაში მოდის ბიზანტიურ საისტორიო მწერლობასთან, რადგან, როგორც ზემოთ აღინიშნა, პროკოპი კესარიელის მიხედვით: „ლაზებმა ის (როდოპოლისი - გ. ყ.) მიწასთან გაასწორეს, რადგან ეშინოდათ სპარსელთა შემოსევისა“.¹⁷

ფრიად რადიკალური ქმედებაა და თუ მართლაც ეს ასე იყო, მაშინ სწორედ სასიმაგრო კედლები უნდა გაესწორებინათ ლაზებს მიწასთან, რათა მასში სპარსელები არ გამაგრებულიყვნენ. არადა, როგორც აღვნიშნე, ვარციხის ადრებიზანტიური ხანის კედლები დიდ სიმაღლეზეა შემორჩენილი. ისიც ცხადია, ალბათ, რომ ასეთ შემთხვევაში კედლების გეგმაზომიერ რღვევასთან გვექნებოდა საქმე, რათა ამის შედეგად მიღებული მზამზარეული სამშენებლო მასალა სხვაგან ყოფილიყო გამოყენებული.

ტოპონიმი „ვარციხე“ როგორ უნდა ქცეულიყო „ვარდის-ციხე“ - „ვარდციხის“ გამარტივებულ ფორმად? „ვარდი“ არაერთ ქართულ ტოპონიმს უდევს საფუძვლად: ვარდისჭალა, ვარდისსოფელი, ვარდისუბანი¹⁸, ან ვარდიგორა¹⁹, მაგრამ ამათგან არ მიგვიღია: „ვარჭალა“, „ვარსოფელი“, „ვარუბანი“ და არც „ვარგორა“. „ვარდციხე“ თავისთავად ენობრივად უხერხული ფორმაა, თუ არა შეუძლებელიც. ამას გარდა, ჯავახეთში დადასტურებულია უზარმაზარი ნასოფლარი „ვარდისციხე“, რომელიც ნ. ბერძენიშვილმა 1933 წელს მოიხილა²⁰, და მას არავინ უწოდებდა „ვარდციხეს“ და არც „ვარციხეს“. ბატონიშვილ ვახუშტის მაინც უნდა ჰქონდეს დადასტურებული ფორმა - „ვარდციხე“, მაგრამ მასთანაც ხანისწყალ-რიონის ხერთვისში აღმართული ციხე „ვარციხეა“.²¹ მაშინ სად გვაქვს დაფიქსირებული „არქაული“, „ვარდ“ ფუძით ფორმირებული ტოპონიმი ამ ქალაქისა თუ ციხისა? გამოდის, რომ არსად. „ვარციხე“ უნდა იყოს რომელიმე დიდი სიმაგრის, ან წარჩინებულის რეზიდენციის დერივატული გამოხატულება. მაგ. „მე ვარ ციხე“, ან რაიმე ამის მსგავსი და ეს

¹⁶ კედლის ამდაგვარი წყობის შესახებ იხ. J. Durm, Die Baukunst de Etrusker. Die Baukunst der Römer, Stuttgardt. 1905. გვ. 288-220.

¹⁷ „გეორგიკა“ II. გვ. 186-187.

¹⁸ იხ. იოანე ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა. თბ. 1986. „ვარდის-სოფელი“ გვ. 45: „ვარდისუბანი“ - გვ. 34, 48, 49, 52; „ვარდისჭალა“ - გვ. 51.

¹⁹ „ვარდიგორა“ - თერჯოლის რაიონის სოფელი. იხ. ჯ. კეკელია, თ. ცხაკაია, მ. ხაბაზიშვილი. საქართველოს ტერიტორია და დასახლებული პუნქტები (კარტომეტრიული ანალიზი). თბ. 2004. გვ. 56.

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი I. ისტორიული გეოგრაფია. თბ. 1964. გვ. 165.

²¹ ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. „ქართლის ცხოვრება“. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973. გვ. 751.

ტოპონიმი რამდენადმე პროკლამაციურობის ელემენტებსაც შეიცავს. ცხადია, არა ისეთ მძლავრს, როგორცაა მაგ. „მოდი და მნახე“ - „მოიდინახე“-დ, „მოდინახე-მოდინახე-დ“ გაფორმებული. ან შესაძლოა იგი „სადგომს“ აღნიშნავდეს და შეესატყვისებოდეს. არ გამოირიცხება, მე მგონი, ისიც, რომ ეს ციხე ოდესღაც, რიონის მარჯვენა სანაპიროზე, ვარციხისაგან 4 კმ-ის დაშორებით დაფუძნებული ვიღაც პატრიკოსის (პუნქტს პატრიკეთი ეწოდება) საზაფხულო რეზიდენცია ყოფილიყო.²²

ვარციხის, თითქმის თავდაპირველ სიმაღლემდე შემორჩენილი კედლებით მოზღუდულ ტერიტორიას იმერეთის მეფე სოლომონ I-იც ვერ უძებნის სტრატეგიულ-ტაქტიკურ ფუნქციას. არადა იმდროინდელი იმერეთის სამეფოს უსაფრთხოებას მთლიანად ციხეების არსებობა-არარსებობა განაპირობებდა. დოქტორ გიულდენშტედტის მიხედვით მეფემ გადაწყვიტა – „აქ ააშენოს რეზიდენცია, რადგან ეს მიდამო კარგია სათევზაოდ, სანადიროდ და ხანს კარგი წყალი აქვს“.²³

„ვარციხე“ არც თურქებს აინტერესებთ და მას არც იმერეთის მეფე არღვევს. მან ხომ დაარღვია ქუთაისის, ბაღდათისა და სხვა ციხეები, რათა იქ კვლავ თურქები არ გამაგრებულიყვნენ მას მერე, რაც ისინი გენერალ ტოტლებენტან ერთად დაიპყრო.²⁴

როდოპოლისს სომხური „გეოგრაფია“ - „აშხარაცუიცი“-ც (VII ს) ასახელებს ფრიად საინტერესო კონტექსტით: „(კოლხიდაში - გ. ყ), არსებობს 5 ქალაქი: ზიგანეიონი, კოტა, როდოპოლისი, ათინა და რიზინი და სხვა მრავალრიცხოვანი ემპორიონები, სწორედ ზღვისპირა ქალაქური დასახლებები, რომელსაც მიეკუთვნება ტრაპიზონი“²⁵. სომხურ გეოგრაფიას ქალაქთა რანგში მხოლოდ დიდი ურბანული წარმონაქმნები აქვს დასახელებული. დანარჩენებს დიდსა (მაგ. ტრაპიზონს), თუ მცირეს, აუცილებელი სავაჭრო ურთიერთობებით განპირობებულად მიიჩნევს.

ჩვენი დროის მკვლევართაგან ერთადერთი სარგის კაკაბაძე გახლდათ, რომელიც ეჭვით უყურებდა როდოპოლისის ვარციხესთან გაიგივებას. როდოპოლისს

²² პატრიკეთის შესახებ იხ. ვ. ჯაფარიძე, ეგრისის მატერიალური კულტურა ახ. წ. I-VII სს. (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ. 1999. გვ. 39-41.

²³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. თბ. 1962. გვ. 163.

²⁴ გ. გელაშვილი, წიგნში – გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი. გვ. 080; დე გრაი დე ფუას ცნობები საქართველოს შესახებ. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ჯუმბერ ოდიშელმა. თბილისი. 1985. გვ. 58.

²⁵ Г. В. Цулая, Описание Колхиды и сведения об армянской „географий“ VII века. Ономастика Кавказа. Орджоникидзе. 1980. გვ. 77.

იგი დიშში მოიაზრებდა²⁶. შესაძლოა, მას ვარციხის გეოგრაფიის ტაქტიკურ შესაძლებლობაში ეჭვი ეპარებოდა, მაგრამ თვლიდა, რომ ფარნავაზის ცხოვრების ავტორი მას (როდოპოლისს), ვარდის სვანური შესატყვისით „დიშნა“-თი აღნიშნავდა,²⁷ ამ მოსაზრების გაზიარება ცოტა არ იყოს ჭირს, მრავალი მიზეზის გამო. სხვა თუ არაფერი, როდოპოლისის დაბლობში გაშენებული ქალაქია, ხოლო ფარნავაზისეული დიშნა კარგა ხანია რაც მდინარეების ხანისწყლისა და საკრაულას შერთულთან, მთაზე წამომართულ სიმაგრესთანაა ლოკალიზებული, სოფელ ზედა დიშის სიახლოვეს.²⁸

ორიოდე სიტყვით უნდა შევეხოთ საგზაო რუკას, რომელიც Tabula Peutingeriana-ს („პეეტინგერის ტაბულა“) სახელით მოიხსენიება. მას კასტორიუსის რუკასაც უწოდებენ. მსგავსი ნაშრომები ახ.წ. II ს-დან ჩნდება რომში. ამ დროს მისი განსაკუთრებული ყურადღება აღმოსავლეთისაკენაა მიმართული. რუკა (სურ. 15) 1501 წელს აღმოჩნდა ერთ-ერთ საცავში და იგი მკვლევარ პეეტინგერს გადაეცა და მიუხედავად იმისა, რომ მას იგი არ შეუსწავლია, რუკას მაინც მისი სახელი დაერქვა. ამჟამად დადგენილია, რომ რუკა IV ს-ის მეორე ნახევრის რომელიც გეოგრაფოსის კასტორიუსის მიერაა შედგენილი.²⁹ მასზე როდოპოლისის ხსენებაც არაა, მაგრამ მის ერთ-ერთ მონაკვეთში აღნიშნულია სადგური „Ad fontem felicem“ (სურ. 16. ზედა მარცხენა კუთხე, სებასტოპოლისის ქვემოთ და მარჯვნივ), რაც ითარგმნება, როგორც სადგური „ბედნიერ წყაროსთან“ ან „კეთილ წყაროსთან“. ამის შემდეგ გზა პირდაპირ სებასტოპოლისისაკენ მიემართება. აი, ეს „Ad fontem felicem“ ჯერ ი. მანანდიანმა და შემდგომ ს. ერემიანმა ვარციხედ, დამკვიდრებული აზრის მიხედვით როდოპოლისად, მიიჩნიეს.³⁰

კასტორიუსის რუკის გვიანდელ კორექტორს რავენელ ანონიმს (VII ს) აღნიშნული აქვს კიდევ ერთი პუნქტი „Ernu“, რომელიც პეეტინგერის ტაბულაზე არ მოიძიება. ეს პუნქტი ე. ერემიანმა „საირმედ“ მიიჩნია და რადგან ზეკარის

²⁶ ს. კაკაბაძე. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები. „საისტორიო მოამბე“. I. ტფილისი. 1924. გვ. 73.

²⁷ ს. კაკაბაძე, საისტორიო ძიებანი, სახელმწიფო გამომცემლობა. 1924. გვ. 130-131.

²⁸ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. VIII. 1975. გვ. 468-470; ვ. ჯაფარიძე. დიმი-დიშნა, ძველის მეგობარი. №3(110). თბ. 2000. გვ. 3-6.

²⁹ დაწვრილებით იხ. ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. შრომები. ტომი IV. ნაკვ. I. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი. თბ. 1958. გვ. 99 და შმდ; А. В. Постников. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. М. 1985. გვ. 48-49; А. Б. Дитмар. От Птолемея до Колумба. М. 1989. გვ. 52 და შმდ.

³⁰ Я. А. Манандян. Главные пути Армении по Пеитенгеровой карте. Ереван; 1936. (სომხურ ენაზე). გვ. 134; ი. მანანდიანის მონოგრაფიას ვუთითებ. ნ. ლომოურის დასახ. ნაშრომისა და ს. ერემიანის მიხედვით. იხ. С. Т. Еремян. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Tabula Peutingeriana. Вестник древней истории. М. 1939. 1(6). გვ. 93.

უღელტეხილით სამცხედან ერთ-ერთი სავაჭრო გზა ხანისწყლის ხეობით, მისი მარცხენა სანაპიროთი მიემართებოდა ლაზეთისაკენ, „Ernu“-საირმის შემდგომ სებასტოპოლისადმე სადგური ცხადია, უნდა არსებულებო. გამორიცხული ასეთი რეკონსტრუქცია ნამდვილად არაა, მაგრამ ხანისწყალს დაყოლილი ხალხი დიშნას ვერ ასცდებოდა და ხომ არ შეიძლება ის ყოფილიყო „Ad fontem felicem“. გარდა ამისა, ბიზანტიური საისტორიო მწერლობა როდოპოლისს „უდიდეს და ძველ“ ქალაქად მოიხსენიებს და კასტორიუსის რუკაზე იგი „Ad fontem felicem“, ქალაქის შესაბამისი სიმბოლოთი არ აღინიშნება.³¹ ამდენად „Ad fontem felicem“ თუ არაა ძველი სიმაგრე დიშნა (მაინც ძნელი დასაშვებია ასეთი ვარაუდი, რადგან ზუსტად არ ვიცით, თუ რა ტერიტორიას აკონტროლებდა დიშნა. მისი სამხედრო შესაძლებლობები წვდებოდა თუ არა ხანისწყლის მარცხენა სანაპიროს, იგი ხომ ხანისწყალ-საკრაულას ხერთვისის მარჯვენა სანაპიროზეა ლოკალიზებული), მაშინ ის სწორედ ვარციხის ციხეა და არა როდოპოლისი. იგი ზუსტად ხანისწყლის მარცხენა სანაპიროზეა აგებული სწორედ სავაჭრო გზის ერთ-ერთი მონაკვეთის ბოლოს.

გარკვეულ ინტერესს რუსული, 1892 წელს შედგენილი რუკაც აღძრავს³², სადაც მოცემულია ყვირილა-ხანისწყლის ორმდინარეთის დაცემული ვაკე, სახელწოდებით „ულეველა“ (სურ. 17), ანუ დაუსრულებელი³³, რაც გრძელი გზის სახელწოდებაც შეიძლება რომ იყოს³⁴ და დიდი მინდვრისაც³⁵.

ზემო იმერეთში მხოლოდ ერთი დაბლობი გვაქვს - ყვირალა-ხანისწყლის ორმდინარეთი. იგი ზღვის დონიდან 117 მ-ს არ აღემატება, და თუ გადაიღახებოდა შორაპან-სკანდეს ვერტიკალი, ძირითადად მისი სამხრეთი პუნქტი შორაპანი (იხ. სურათები: 6, 7, 8, 9), ძალაუნებურად სწორედ აქ აღმოჩნდებოდა მომხდური. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დაბლობთან მიმართებაშიც კი ვარციხე უსუსურად

³¹ პევეტინგერის ტაბულა უხვად ფლობს სიმბოლოთა კომპლექსს. რომს, კონსტანტინეპოლსა და ანტიოქიას რუკის ავტორი რთული შედგენილობის ვინეტით ასახავს. რამდენიმე კოშკით ასახულია რომის იმპერიის ძირითადი ციხე-ქალაქები. ორი კოშკით ფლანკირებული კარიბჭით დედაქალაქები ქვეყნებისა თუ პროვინციებისა. ორკოშკიანი ემბლემით რუკაზე ქალაქებია ნაჩვენები, ხოლო სადგურები მხოლოდ გზათა ტეხილებით. იხ. ნ. დომოური. ძველი საქართველოს... გვ. 101; სწორედ ტეხილითაა ნაჩვენები სადგური „Ad fontem felicem“.

³² 5 Верстная карта Кавказа съ прилежащими частями Турции и Персии. М. 1892. 60 вер. (რუკა დაცულია საქ. პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის კარტოგრაფიის დეპარტამენტში).

³³ ზ. სარჯველაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბ. 1995. გვ. 204.

³⁴ ულეველა ეწოდება სამცხედან იმერეთში, ვანის (ძველი სურიუმის) ქვეყანაში მომავალი ერთ-ერთი გზის მონაკვეთსაც, მთა მეფისწყაროდან მთა საკონდახემდე. თ. ბერაძემ ეს სახელი შეცვლით ერთ-ერთ მთას მიაკუთვნა. იხ. თ. ბერაძე, ვანის რაიონის ისტორიული გეოგრაფიიდან. კრებული ვანი. III. თბ. 1997. გვ. 302.

³⁵ ნ. შარაშენიძე. საჩინოური ქართული. თბ. 2008. გვ. 302.

გამოიყურება, რადგან მისი ფუძის დონე 37 მ-თ ნაკლებია ყვირაღა ხანისწყლის ორმდინარეთთან შედარებით. ვარციხის ფუძე ზღვის დონიდან 80 მ-ზე ძვეს.³⁶ (იხ. სურ. 36)

საერთო ისტორიულ ჭრილში ერთი საკითხი ყურადღებას ნამდვილად იმსახურებს და მას მოკლე ჩანართის სახით უნდა შევეხეთ. საკითხი ციხე-ქალაქ დიშნას უკავშირდება. ლეონტი მროველის თხზულების მიხედვით, ფორპოსტებს, შორაპანსა და დიშნას ფარნავაზი აგებს: „და ამავე ფარნავაზ ალაშენა ორნი ციხენი, შორაპანი და დიშნა“³⁷. ამ მეფის ლოგიკა სავსებით გასაგებია. მან ამ ქმედებით იბერიის საზღვრები წინ წასწია, ფორპოსტები მდინარეთა ხერთვისებში „შეჭედა“ და მათ თავისუფალი გზები დაუტოვა აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხარეებიდან, ე. ი. ის მისასვლელები დატოვა, რომლებსაც მხოლოდ ის აკონტროლებდა. ამ ძალისხმევით გაიზარდა იბერიის საზღვრები და შემდგომაც, შეუდარებლად გვიანაც, საზღვრის ამოსავალი პუნქტი იბერია-ლაზიკასა და ქართლ-იმერეთს შორისაც, შორაპან-სარაპანისია.

ეს ე. წ. „მცოცავი საზღვრის“ ტაქტიკაა და ფარნავაზი არ ეძებს „სოლისებურ“ გზებს კოლხეთში შესადწევად, დანარჩენი დიპლომატიას უნდა გადაეწყვიტა და გადაწყვიტა კიდევაც: „მაშინ ფარნავაზ მისცა დაჲ თვისი ოვსთა მეფესა ცოლად, და მეორე დაჲ თვისი მისცა ქუჯის ცოლად. და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვთაგან მთამდე, რომლის შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი ალაშენა ციხე-გოჯი“³⁸. არადა, „ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა“ ისედაც ქუჯის მემკვიდრეობითი მფლობელობა იყო.

ბიზანტია-სპარსეთის ომის დროს „დიშნა“ არ ფიგურირებს, და ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან შემტევი მხარე ირანი, პირდაპირ გზებს ეძებს შიდა კოლხეთ-ლაზეთისაკენ და პოულობს მათ, ხოლო სამხრეთით მორჩენილი დიშნა მას არ აინტერესებს და იგი რომაელთა ყურადღების მიღმაც რჩება, რადგან ირანის არმია მას არ უტევს.

ის სამხედრო-პოლიტიკური პროგრამა, რომლის ერთ-ერთი ძირითადი პუნქტი ფარნავაზისათვის დიშნა იყო, აღარ შეესაბამება სრულიად სხვა ტაქტიკას: ქვეყნის

³⁶ ჯ. კეკელია, თ. ცხაკაია, მ. ხაბაზიშვილი. საქართველოს ტერიტორია. გვ. 57.

³⁷ ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, „ქართლის ცხოვრება“. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I. თბ. 1955. გვ. 24.

³⁸ ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, გვ. 24.

სიღრმეებში ციხეებისა და ქალაქების ელვისებურ პერობას. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ირანელთა ამ ტაქტიკას ბიზანტია-ლაზეთმაც აულო ალლო და წინასწარ ურღვევს მათ ფეხისმოსაკიდებელ სიმაგრეებს და მათ შორისაა როდოპოლისიც.

ირანელები არაფერს არ არღვევენ, მათ სწორედ ბაზები ესაჭიროებათ, - გადამანაწილებელი პუნქტები შეტევებისათვის, კომუნიკაციებისათვის.

ს. კაკაბაძის ის ვარაუდი, რომ როდოპოლისი დიშნაა, ბიზანტია-ირანის ომის ლოგიკითაც მიუღებელია. დიშნა სამხრეთშია მოტოვებული, ყვირილა-ხანისწყლის ორმდინარეთის სამხედრო ტრასაზე მას არავითარი გავლენის მოხდენა არ შეუძლია. როდოპოლისი როგორც კი დაიშალა, ბიზანტია-ლაზეთის საომარი ტაქტიკით, მერმეროე მაშინვე არქეოპოლისისაკენ გაემართა, რადგან სიმაგრე, რომელიც პირველი წინაღობის გადალახვის შემდგომ ხვდებოდა მას გზაზე, აღარ იყო. ლაზებმა სამშენებლო მასალები გაზიდეს და მისით ან ახალი სიმაგრე წარმოქმნეს, ანდა, ძველი გაამაგრეს. თუ სად, ამის პასუხი კვლევის ამ საფეხურზე არ არსებობს.

გეოლოგიურად ყვირილა-ხანისწყლის ორმდინარეთის უმეტესი ნაწილი ხასიათდება, როგორც მეოთხეული დანალექები, თიხოვანი შრეები³⁹, ეს ჭაობია და აქვე მინდა გავიხსენოთ ანტიკური ქალაქწარმოქმნის ძირითადი პრინციპი - ქალაქის ზღუდის საძირკველი უნდა დაეფუძნოს კლდოვან ქანს⁴⁰. ამით სრულებით არ მინდა ვამტკიცო, რომ ქალაქები მხოლოდ კლდოვან ქანებზე შენდებოდა, მაგრამ „ქვეყნის“ გარემოში უპირატესობა სწორედ კლდოვან მასივს ენიჭებოდა საქალაქო განაშენიანებისათვის, თუ ცხადია ის გარკვეულ არეალში არსებობდა⁴¹. ვარციხე წამომართულია იმ გეოლოგიურ შრეზე, რომელიც ხასიათდება, როგორც მეოთხეული დანალექები, ანუ ისეთსავეზე, როგორიცაა გეოლოგიურად ხანისწყალ-ყვირილის ორმდინარეთი (სურ. 19).

³⁹ Атлас грузинской ССР. Тб-М. 1964. карта 17-18.

⁴⁰ Филон Византийский. О фортификации. წიგნში: Архитектура античного Мира. М. 1940. გვ. 47; Витрувий, Десять книг об архитектуре, пер. Ф. А. Петровского. М. 1936. გვ. 32.

⁴¹ მაგალითისათვის ვანის ნაქალაქარდ წოდებული ტერიტორია და მისი მახლობელი ფართობი მინდა მოვიყვანო. მისი არქეოლოგიურად შესწავლილი კლდოვანი (Cr2, კირქვები, ქვიშაქვები, ვულკანური წარმონაქმნები) ქანობი განაშენიანებულია სამარხული და საკულტო ნაგებობებით (ტაძარი, კლდოვანი სამარხები, საკურთხეველები, ცერემონიალური ბაქნები). მათ გარს უვლიდა სასიმაგრო სისტემა ყველა თავისი ატრიბუტით. განაშენიანების საზღვრები აღარ ვრცელდება იმ მეზობელ ჩრდილოეთის ბორცვზე, რომელზეც ახლა ვანის არქეოლოგიური მუზეუმია წამომართული, რადგან მისი ქანი სულაც არაა კლდოვანი, იგი კონგლომერატებისაგანაა შედგენილი, ფხვიერი, შლადი მასივისაგან (N2\1-შუა. მიოცენი თიხები, კონგლომერატები – Атлас... карта 17-18). ეს ბორცვი ანტიკური სამყაროს ყურადღების მიღმა დარჩა.

მიხნეულია, რომ ქალაქის სახელწოდება „როდოპოლისი“ ქართული „ვარდ-ციხე“-ს ბერძნულ ენაზე თარგმნის შედეგია.⁴² ეს ზემოთაც აღინიშნა, მაგრამ „ვარდი“ ქართულში ხომ საშუალო სპარსული ფორმის ანასახია⁴³ და მაშინ ძნელი გასაგები ხდება, თუ რატომ იწოდება ბიზანტიელთა მიერ ქალაქი როგორც „ძველი“⁴⁴. თუ ოდესმე ეს ფორმა „ვარდის-ციხე“ აქ, ამ ქალაქის მიმართ არსებობდა კიდევაც, ის ბიზანტიელებისათვის „ძველი“ ვერ იქნებოდა. ეს საკითხი, როგორც ჩანს, ნ. ბერძენიშვილსაც აფიქრებდა.⁴⁵

ყვირილა-ხანისწყლის ორმდინარეთი ძირითადად ჭაობია. ერთადერთი მონაკვეთია აქედან ამოზიდული, რკალისებური მოყვანილობის კლდოვანი ქანი, რომელიც ხასიათდება როგორც „მაიკოპის წყება“ (pგ3+N1\1)⁴⁶, რომელზეც სოფელი როდონაული-როდინაული-როდიაულია განფენილი თავისი უბნებით (სურ. 19, 21, 22).

ამ სოფლით მესამე კუთხე ისახება და ტოლგვერდა სამკუთხედს ვლემბობთ, რომლის ორ დანარჩენ კუთხეს შორაპან-სარაპანისისა და სკანდეს სტრატეგიული პუნქტები ქმნის (სურ. 20). კიდევ ერთხელ გავიხსენოთ, რომ როდოპოლისი ის ქალაქია, რომელიც სკანდე-შორაპანის ხაზის გადაკვეთის შემდგომ პირველი ეგებებოდა მომხდურს და ღაზების მიერ მისი დემონტაჟის შემდგომ, ირანელთა სარდალი პირდაპირ არქეოპოლისისაკენ მიემართება.

ამ გზაზე, დაბლობზე, ორმდინარეთში ანუ „ულეველაზე“, როგორ უნდა გაეწია წინააღმდეგობა მტრისათვის ვარციხის ციხეს, რომელიც ორივე მდინარის, ყვირილისა და ხანისწყლის გადაღმაა? (სურ. 20).

ფრიად საყურადღებო მგონია ის ფაქტი, რომ ყვირილა-ხანისწყლის ორმდინარეთის ცენტრში ამოზიდულ კლდოვან მრუდს დიდი სიზუსტით ემთხვევა მასზე დაფენილი სოფლის, როდინაულის განაშენიანება. მისი არც ერთი უბანი არ სცილდება კლდოვანი მასივის კონტურს (იხ. სურ. 19, 21, 22), რაც თავისთავად

⁴² ს. ყაუხჩიშვილი, „გეორგია“ II. გვ. 34. შენიშვნა 1 და სხვ.; მისივე: ბიზანტიური ეპოქის ციხე-სიმაგრეები ღაზეთში. გეორგია III. გვ. 309.

⁴³ მზ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობებიდან. თბ. 1966. გვ. 104, 163–165.

⁴⁴ გეორგია, ტომი II. გვ. 35-36

⁴⁵ „არქეოპოლისი“ არაერთ საკითხს სვამს, ჯერ თვით სახელის შესახებ, საფიქრებელია, რომ ეს ბერძნული სახელი მეგრული სახელის თარგმანია ისევე როგორც, მაგალითად, ვარდციხე, „როდოპოლისი“ (თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ვარდციხე შედგებოდეს არა ვარდისა და ციხისაგან, არამედ ვარდ(თა) თუ ვარდ(თ) სატომო სახელისაგან: ვარდციხე – ვარციხე... და სახელის არასწორი ეტიმოლოგიის შედეგად თარგმნეს იგი როდოპოლისად. წინააღმდეგ შემთხვევაში „ვარდის“ სპარსულიდან მეგრულში შემოსვლის მეტისმეტად ადრე ხანა ჩანს...“ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები (მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის) მეორე გამოცემა. თბ. 1990. გვ. 511-512.

⁴⁶ Атлас... карта 17-18.

გვაფიქრებინებს იმას, რომ ეს სოფელი თავისი გეგმარების მხრივ ურბანული წარმონაქმნის მემკვიდრეა. ეს აზრი კიდევ უფრო ძლიერდება, თუ სოფლის ქუჩათა ქსელს დაგაკვირდებით (სურ. 27) და ზედმეტი არ იქნება, ალბათ, თუ შესადარებლად ორონტის ანტიოქიის დაგეგმარების სისტემას მოვიხმობთ⁴⁷ (სურ. 28). ორივე შემთხვევაში სახეზე გვაქვს ცენტრალური გრძივი ღერძი-ქუჩა, რომლიდანაც განიტოტება ქალაქის კვარტლები, ანუ წარმოიქმნება საქალაქო განაშენიანების „ბადე“.

თანამედროვე GPS-ის მონაცემებით სოფელი როდინაული ზღვის დონიდან 149 მ-ზე ძევს. მისი დასავლეთის უბანი, ცხენთარო, ამავე მონაცემებით 138 მ-ზეა განფენილი, ხოლო აღმოსავლეთის დომინანტური ნაწილი, სვეტმადალი 190 მ-ის სიმაღლეზე.⁴⁸

დასახლების მთლიანი ფართობი და, შესაბამისად, კლდოვანი მასივი დაახლოებით 30 ჰა-ს მოიცავს.

„როდინაული“, როგორც ტოპონიმი, ინტერესს თავისთავად აღძრავს: „რიბი“ - ვარდია ბერძნულად და ამასთანავე ქართულ ენაში ადრევე ჩანს შემოსული, თუ დამკვიდრებული არა. მას სულხან-საბაც განმარტავს: როდი - (ხე) ვარდი⁴⁸.

როდინაულის ცენტრში აღმართულ ტაძარს აჯამეთ-როდინაულის მაცხოვრის ეკლესია ეწოდება. იგი მე-19 საუკუნისაა და რაჭასა და იმერეთში მოღვაწე ბერძენი ოსტატების ნახელავია (სურ. 26, 29). 2001 წელს იგი საფუძვლიანად განუახლებიათ. კვლევით ინტერესს ის ნაკლებად შეიცავს, მაგრამ საყურადღებო მისი გარემოა - გაშლილი თხემი დიდი თვალსაწიერით (სურ. 24, 25, 30, 36). ეს ტერიტორია თავისი თვისებებით სავსებით შეესაბამება საეპისკოპოსო ცენტრს, ანუ იმ კათედრას, რომელიც ეკთეზისებში იხსენიება და რომელიც ფასისის მეტროპოლიაში შედიოდა.

ტაძრის ტერიტორია, რომელიც სასაფლაოდან ათვისებული 2,5 ჰა-ს მოიცავს და მას გალავანი არტყია. ახლა მისი განახლება მიმდინარეობს ძველი გალავნის ნაშთების გაქრობის ხარჯზე (სურ. 29). ძველი გალავნიდან რაც შემორჩა დღემდე, დიდ ყურადღებას იმსახურებს: ესაა კირქვის ნაგლეჯი ქვებით ნაგები კედელი, შემაკავშირებლად კირხსნარი დასტურდება. კედლის პერიმეტრი გარკვეული

⁴⁷ Т. Н. Козына. Некоторые вопросы градостроительства эллинизма. წიგნში: Вопросы всеобщей истории архитектуры. Сб. №1. М. 1961. გვ. 46. სურ 25 (В).

⁴⁸ შდრ ჯ. კეკელია, თ. ცხაკაია მ. საბაზიშვილი. საქართველოს ტერიტორია. სიმაღლეები ზღვის დონიდან: როდინაული 120 მ-ი; ცხენთარო და სვეტმადალი 130მ. შესაბამისად გვ. 114; გვ. 158; გვ 122.

⁴⁹ სულხან-საბა ორბელიანი. თხზულებანი. ტ. IV(2). თბ. 1966. გვ. 14; სულხან-საბა ორბელიანი ამ შემთხვევაში არ ურთავს თავის განმარტებას ისეთ შენიშვნას, რომელიც მის ტექსტებს ახასიათებს: რომ ეს სხვათა ენაა; მაგ. „თუთი (ფრინ.) სხვათა ენაა, ქართულად ზორაყი ჰქვიან“ და სხვა მრავალი.

შუალედებით კონტროლსაც შეიცავდა, როგორც შიდა, ასევე გარე მხრიდან და ერთმანეთის მოპირდაპირედ (სურ. 31-33). ისინი საგანგებოდ დამუშავებული ქვათლილებითაა შედგენილი. თვით წყობის ხასიათი ძალიან ჰგავს ადრებიზანტიური სტილს⁴⁹, ხოლო კედლის გეგმარება (შუალედებით ურთიერთმოპირდაპირე კონტროლსები) გვიანანტიკური ხანის სასიმაგრო კედლების ანასახია⁵⁰.

ეს ზღუდე (კედელი) ნამდვილად არაა მე-19 საუკუნის ბერძენი ოსტატების ნახელავი და მას ვერც ზოგადად შუასაუკუნეებს მივაკუთვნებთ. იგი გაცილებით უფრო ადრეული დროის გამოხატულებაა, მაგრამ არქეოლოგიური კონტექსტის გარეშე მის დაკონკრეტებულ თარიღზე რაიმეს თქმა შეუძლებელია. ამასთანავე ეს ზღუდე არ გახლავთ სასიმაგრო კედელი, მისი სისქე მხოლოდ 52 სმ-ია (სურ. 33). იგი მხოლოდ მინიშნებაა „ტემენოსზე“, წმინდა ადგილზე და მისდამი კრძალვის გამოხატულებაა.

როდინაულსა და მის ამდღებულ, აღმოსავლეთის უბანს, სვეტმადალს (თავისთავად საინტერესო ტოპონიმია და იგი სავსებით შესაძლოა, რომ აკროპოლისის აღმნიშვნელი იყოს. გავიხსენოთ, რომ სოფლის ეს, აღმოსავლეთის უკიდურესი უბანი 21 მ-ით მაღლა ძევს სოფლის ძირითად დასახლებასთან შედარებით), აღმოსავლეთიდან მდ. ლუხუტა უვლის (სურ. 34), სამხრეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მდ. დრაკნალი. ეს უკანასკნელი ყოფს მას, როდინაულს, დასავლეთ უბან - ცხენთაროსაგან. თვით ცხენთაროს კი დასავლეთიდან მდ. რუშავა საზღვრავს.

ეს ხეობები, რა თქმა უნდა, ბუნებრივი წინააღობებია, მაგრამ არა იმ სიმძლავრის, რომ ქალაქს დიდხანს გაეძლო ირანელთა შემოტევებისათვის. ამიტომაც არღვევენ მას ლაზები, და ამ გზით ისინი ირანელებს უშლიან დასაყრდენს.

ის სამი პუნქტი, რომელიც ზემოთ ვახსენეთ, ტოლგვერდა სამკუთხედს ქმნის კუთხეებით: შორაპანი-სკანდე-როდინაული (სურ. 20). შორაპნიდან სკანდემდე პირდაპირი ხაზით 21 კმ-ია; სკანდედან როდინაულ-როდოპოლისამდე 20 კმ-ი, როდინაულიდან შორაპნამდე, ასევე 20 კმ-ი. იმ გზებით კი, რომლებითაც ახლა უკავშირდება ერთმანეთს ეს პუნქტები საშუალოდ 25,5 კმ-ია. დღევანდელი სასოფლო გზები ხომ უმეტეს შემთხვევაში ძველ გზებს ემთხვევა. 25,5 კმ კი ზუსტად 17

50 Iv. Venedikov. La datation des Remparts Romano-Byzantins de Nesse'bre. Nessebre. I. Sofia. 1969. გვ. 127. სურ. 118. D,E.
51 об. Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой. Археология Румынии. М. 1973. გვ. 156.

რომაული მილის⁵¹ ტოლი მონაკვეთია. ეს, უბრალოდ, შემთხვევითობადაც შეიძლება ჩაითვალოს, მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი სისტემის მხოლოდ ერთი სამკუთხედაა. მას განვითარება უნდა ჰქონოდა ლაზიკის იმ ქალაქთა სახით, რომლებიც წყაროებში იხსენიება. ასეთივე სამკუთხედს ქმნის როდოპოლის-როდინაული-სკანდეს ფუძე, წვერით ოსომირასაკენ (სურ. 35), რაც მრავალი ნიშნის გამო, სიმაგრე უქიმერიონი უნდა იყოს.⁵²

მანძილი როდოპოლის (როდინაული) ოსომირას (უქიმერიონის) შორის პირდაპირი ხაზით, ასევე 20 კმ-ია, გზებით 25,5 კმ. და იგივე განზომილებას შეიცავს სკანდე-ოსომირას (უქიმერიონი) შორის მანძილიც (სურ. 36).

დამერწმუნებით, ალბათ, რომ „დამთხვევები“ აქ ძალიან ბევრია, და, ალბათ, ისიც უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ამ სამკუთხედების სახით საქმე ბიზანტიურ სამხედრო ტრიანგულაციის საფუძველთან გვაქვს და ვფიქრობ, რომ ეს სისტემა მომავალში ლაზეთის სხვა, არაერთი ქალაქის ლოკალიზაციაში დაგვეხმარება.

ამ სისტემიდან მთლიანად ამოვარდნილი ჩანს ძველი, ფარნავაზისეული შორაპან-დიმნას ჰორიზონტალური ხაზი, მაგრამ ამავე დროს ამ მიმართულების გაცნობიერება მრავალმხირვ ინტერესს აღძრავს: ხომ არ გრძელდებოდა ეს ენერგიული ხაზი (სურ. 35) დიმნადან დასავლეთით, თვით სურიუმის ქვეყნის ჩათვლით და ხომ არ ჩამოაცილა ფარნავაზმა ქუჯის მთელი მთიანი კოლხეთი.

ვარციხეს არა აქვს და არც შეიძლება ჰქონოდა „ქვეყანა“, მასზე დაქვემდებარებული „ქვე მიწა“.⁵³ ეს მისი გეოგრაფიული „ბედითაა“ განპირობებული, განსხვავებით როდინაულისაგან, რომელიც ჩვენ ეჭვგარეშედ და უაღტერნატივოდ როდოპოლისად მიგვაჩნია და რომლის თვალსაწიერი დიდ „ქვე-მიწა“-ს ფლობს (იხ. სურ. 24, 25, 30, 36).

ეკთეზისების X ბ ნოტიციის მიხედვით 901-907 წლების ფარგლებში, ლაზიკის ეპარქია თავისი საეპისკოპოსოებით: როდოპოლისი, ცაიში (საისი), პეტრა, ზიგანეონი (ზიგანევი) მცხეთის საკათალიკოსოსაკენ მიემართა. ამ დროიდან

⁵¹ რომაული მილი = 1,4815 კმ-ს \approx 1,5 კმ; 4 რომაული მილი კი ერთი ფარასანგის ტოლია. ფარასანგი = 5.926 კმ-ს \approx 6 კმ-ს

⁵³ უქიმერიონი – „ციხე ლაზიკაში“ – ქუთაისის მახლობლად კი არის ერთი მეტად მაგარი ციხე, სახელად უქიმერიონი“. პროკოპი კესარიელი – გეორგია 2. გვ. 196. გვ. 203. შენიშვნა 2 – უქიმერიონის ლოკალიზაციის საკითხი (ს. ყაუხიშვილი). ოსომირასთან უქიმერიონის გაიგივების შესახებ იხ. Brosset, M. Additions et éclaircissements a l'histoire la Géorgie. Addition IV. St-Petersburg. 1851. გვ. 102. სქოლიო 3. ქვეთავი Oukhimérium; ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 520; იხ. აგრეთვე, გ. ბურჯანძის მოხსენების ანგარიში, „ოსომირა-უქიმერიონი“ (მოხსენების ტექსტი ინახება ილიას სახ. უნივერსიტეტის პალეოურბანიკული კვლევების განყოფილებაში).

⁵⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. გვ. 446.

ფასისის მეტროპოლია აღარ იმართებოდა კონსტანტინეპოლის პატრიარქის მიერ. ლაზიკის ეპარქიის სახელი ახლადდაარსებულ ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს მიეკუთვნა და თავიდან იგი შვიდ საეპისკოპოსოს უყრიდა თავს. ფასისის მეტროპოლიის საეპისკოპოსოებიდან მასში არც ერთი არ შესულა.⁵⁴

საგულისხმო მგონია ის ფაქტიც, რომ არც როდინაული, და არც მისი უბნები გვიანშუასაუკუნეებში, იმერეთის არც ერთი ფეოდალის საკუთრებაში არაა⁵⁵. ეს სოფელი თითქოს ამოვარდნილია იმერეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ისტორიიდან. ისიც სავარაუდოა, რომ გვიანშუასაუკუნეებში იგი გაუკაცრიელებული ყოფილიყო. ის, რომ როდოპოლისის საეპისკოპოსო მცხეთის საკათალიკოსოს კუთვნილება გახდა, თავისთავად მისადმი კრძალვას განაპირობებდა, მაგრამ შუასაუკუნეებისათვის დამახასიათებელი უმძიმესი კატაკლიზმების პერიოდში, მცხეთა მის მეურვეობას ნამდვილად ვერ შესძლებდა. დოქტორი გიულდენშტედტი იცნობს მდ. ლუხუტას, იმ მდინარეს, რომელიც როდინაულს უგლის აღმოსავლეთიდან, მაგრამ არაფერი იცის ამ სოფლის შესახებ.⁵⁶

სოფელ როდინაულში, ადგილობრივ მოსახლეობასთან გასაუბრების შემდგომ შევიტყვეთ⁵⁷, რომ სოფელი თითქმის თავიდან დასახლებულა მე-19 საუკუნეში. ამ ახალი მოსახლეობის დაკვეთა იყო, ალბათ, ძველი „ტემენოსი“-ს ადგილზე ახალი ეკლესიის აგება, რაც ბერძენ ოსტატებს მიანდევს. მოსახლეობამ ამ სოფლის ერთადერთ ძირძველ გვარად ვარდოსანიძეები დაგვისახელა. მათი თქმით, ისინი არასოდეს მოშორებიან აქაურობას. ეს გვარი ყველაზე მრავალრიცხოვანი ჩანს აქ. ამის დასტური სოფლის სასაფლაოდანაც მივიღეთ და სამამულო ომისადმი მიძღვნილი მემორიალიდანაც. ამ გვარის როდინაულიდან წარმომავლობა ჩემმა კოლეგამ პროფ. ვლადიმერ ვარდოსანიძემაც დამიდასტურა. ჩემი ეს ჩანართი, ცხადია, არაფერს მატებს როდოპოლისის ლოკალიზაციის პრობლემას, მაგრამ ამ მიმართულებით კვლევამ შეიძლება ზოგიერთ საკითხს ნათელი მოჰფინოს. გვარი „ვარდოსანი“ არ გახლავთ გვარსახელიდან წარმოშობილი, ის არც წინაპრის

55 ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგია IV. ნაკვეთი II. გვ. 198-199.

56 იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები ფეოდალური ხანის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან. თბ. 1973. გვ. 213 – აგიაშვილთა სათავადოში შემავალი სოფლები. გვ. 156-154 – აბაშიძეთა სოფლები და ა. შ.

57 ჩვენ გავედით ხანის მარცხენა სანაპიროდან მარჯვენაზე და შემდეგ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქედის გავლით, სოფლების დიშის და ობჩის მიწებზე ყვირილის შენაკად ლუხუტამდე, სადაც შევისვენეთ პურის საჭმელად“. გიულდენშტედტის მოგზაურობა... ტ. I. გვ. 165.

58 ეს იყო ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პალეოურბანისტული ექსპედიციის მსვლელობისას (2011 წლის 9–19 მარტი). მასში მონაწილეობდნენ უნივერსიტეტის თანამშრომლები და სტუდენტები: დ. კანდელაკი, ნ. კაპანაძე, ან. დულარიძე, ი. დემეტრაშვილი, გ. ბურჯანაძე, გ. ნებულიშვილი და გ. ყიფიანი.

თვისებას ასახავს, იგი არც პროფესიიდან, არც ტოპონიმიდან და არც მფლობელობიდან მომდინარე არაა. „ვარდოსანი“ თემის აღმნიშვნელია, რაღაც გარკვეული ნიშნით გაერთიანებულებისა, ანუ „ორდენისა“. იქნებ ეს გვარი შეიქმნა როგორც ძველ როდოპოლისელთა-ვარდისქალაქელთა-როდინაულელთა პატრიოტული გამოსატულების აღმნიშვნელი.

ქალაქი როდოპოლისი მდებარეობდა დღევანდელ სოფელ როდინაულის ადგილზე. ამ სოფლის ტერიტორია ნაქალაქარია. ამ დასკვნამდე მონაცემთა უერთიერთშეჯერებით მივედით. სოფელს შერჩა ძველი ქალაქის სახელი ქართული სახესხვაობით. ამასთანავე ისიც გვაქვს გაცნობიერებული, რომ ნებისმიერი თეორიული ხასიათის განსჯას პრაქტიკული დადასტურება სჭირდება, მაგრამ თუ ასეთი რამ უახლოეს მომავალში ძნელად განსახორციელებელია, მაშინ დროებით არსებული მონაცემებით უნდა დაგკმაყოფილდეთ.

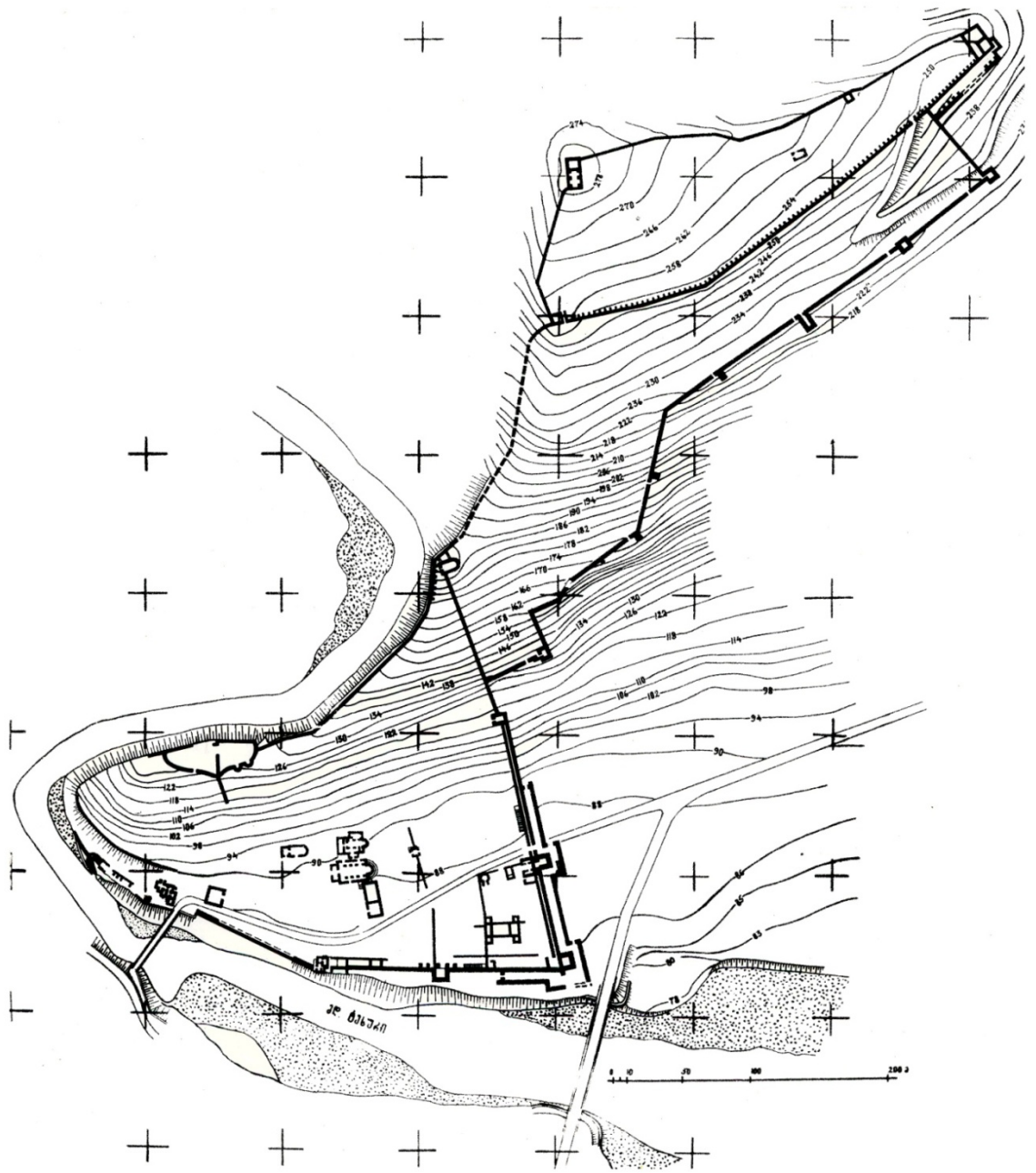
სურათების აღწერილობა

1. ვარციხე, კოსმოსური ფოტო
2. არქეოპოლისი, გეგმა (პ. ზაქარიას მიხედვით)
3. ვარციხე, გეგმა (ვ. ჯაფარიძის და კ. მელითაურის მიხედვით)
4. ვახუშტი ბატონიშვილის რუკის ფრაგმენტი
5. პალასის რუკის ფრაგმენტი (დასესხებულია ვ. გელაშვილის გამოცემიდან: გიულდენშტენდის მოგზაურობა საქართველოში II)
6. შორაპის ციხე, გადაღებული მდ. ძირულას მარჯვენა სანაპიროდან.
7. მდინარეების ყვირილასა და ძირულას ხერთვისი და ციხე შორაპანი. კოსმოსური ფოტო.
8. შორაპნის ციხე, გეგმა (ვ. ჯაფარიძისა და კ. მელითაურის მიხედვით)
9. შორაპანი, ფოტო კოსმოსიდან
10. სკანდეს ციხე, ფოტო კოსმოსიდან
11. ვარციხე, კედელი
12. ვარციხე, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან
13. ვარციხე, ხედი სამხრეთიდან
14. ვარციხე, კედლები (კ. მელითაურის ანაზომი)
15. პევეტინგერის ტაბულა (ფრაგმენტი)
16. პევეტინგერის ტაბულა (ფრაგმენტი)
17. 1892 წლის რუკა, ქუთაისის გუბერნიის ცენტრალური ზონა
18. შორაპან-სკანდეს სტრატეგიული ხაზი
19. საქართველოს გეოლოგიური რუკის ფრაგმენტი – ყვირილა-ხანისწყლის ორმდინარეთი
20. სტრატეგიული სამკუთხედი: 1. შორაპანი 2. სკანდე 3. როდოპოლისი (დღევანდელი როდინაული) 4. დიმნა 5. ვარციხე
21. სოფელი როდინაული, ორთოფოტო
22. სოფელი როდინაული. 1:50000-ანი რუკის ფრაგმენტი)
23. სოფელ როდინაულის კლდოვანი რელიეფი, განაკვეთი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. 1. –დაბლობი („ულეველა“) 2. სასაფლაო და ეკლესია („ტემენოსი“) 3. როდინაული 4. სვეტმაღალი (აკროპოლისი?)
24. სოფელ როდინაულის ხედი ულეველადან
25. სოფელ როდინაულის ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

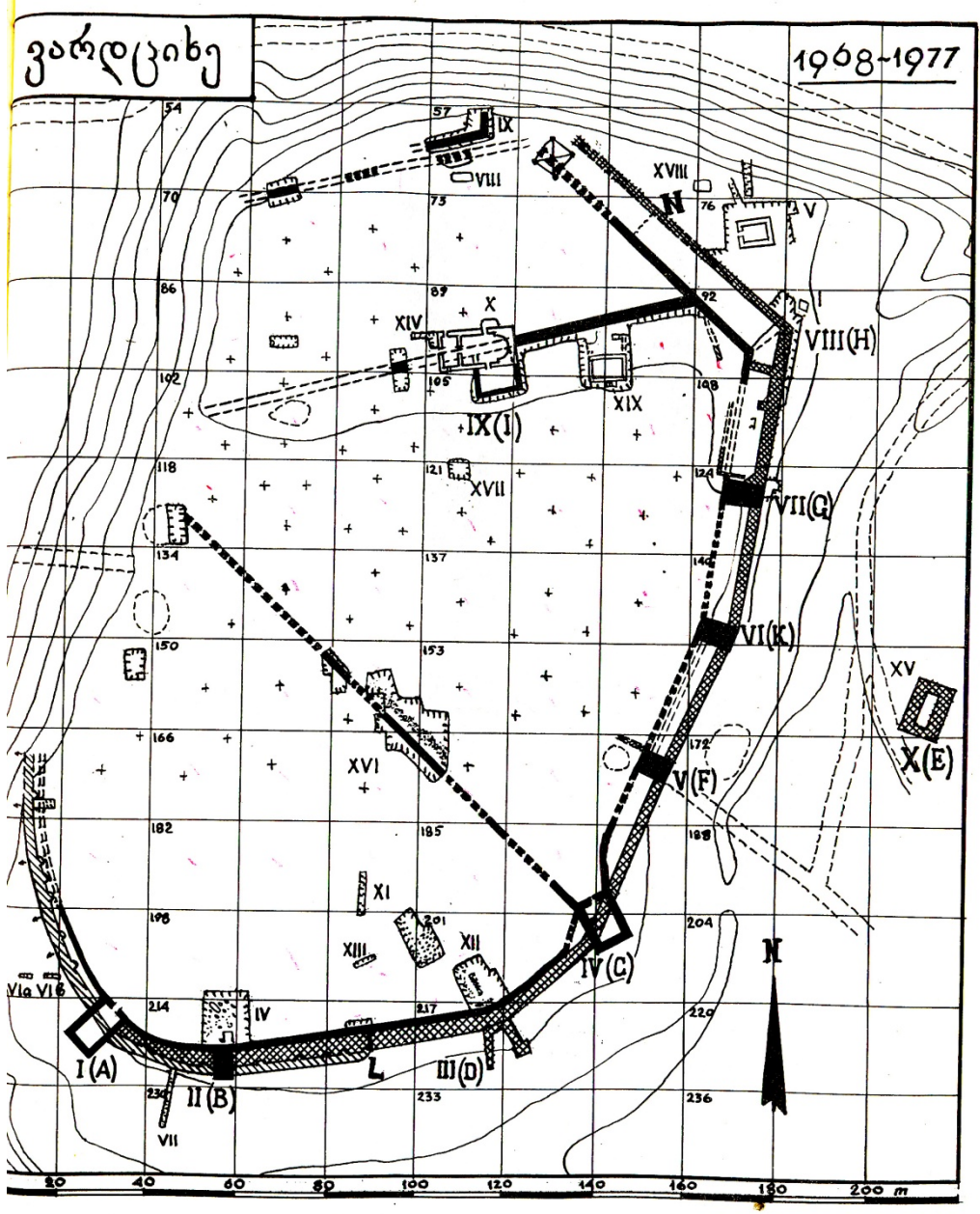
26. აჯამეთ – როდინაულის მაცხოვრის ეკლესია, ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან
27. როდინაულის ქუჩათა ქსელი
28. ორონტის ანტიოქიის ქუჩათა ქსელი
29. აჯამეთ – როდინაულის მაცხოვრის ეკლესია, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან
30. ყვირილა – ხანისწყლის ორმდინარეთი, ხედი აჯამეთ – როდინაულის ეკლესიიდან
- 31-32. ეკლესიის ძველი გალავნის ფრაგმენტები
33. ეკლესიის ძველი გალავნის კედელი. გეგმა, ფასადი
34. მდინარე ლუხუტა
35. ზოგიერთი სტრატეგიული პუნქტი ბიზანტია-ირანის ომის მსვლელობის დროს
36. გრაფიკული კარტოგრაფიული სქემა
37. სოფელი როდინაული. ხედი მდინარე ყვირილას მარჯვენა სანაპიროდან

სურ. 1

სურ. 2

რეზიტი ნიშნები : ■■■■■ IV-V სს. ღათაკილავანი კედლები
 ▨▨▨▨ VI ს. ღათაკილავანი კედლები ▨▨▨▨ გვიანი შუა საუკუნეების
 დანი [] არქეოლოგიური თხრილები [] გეოლოგიური თხრილები
 + თანამედროვე სასაფარი.

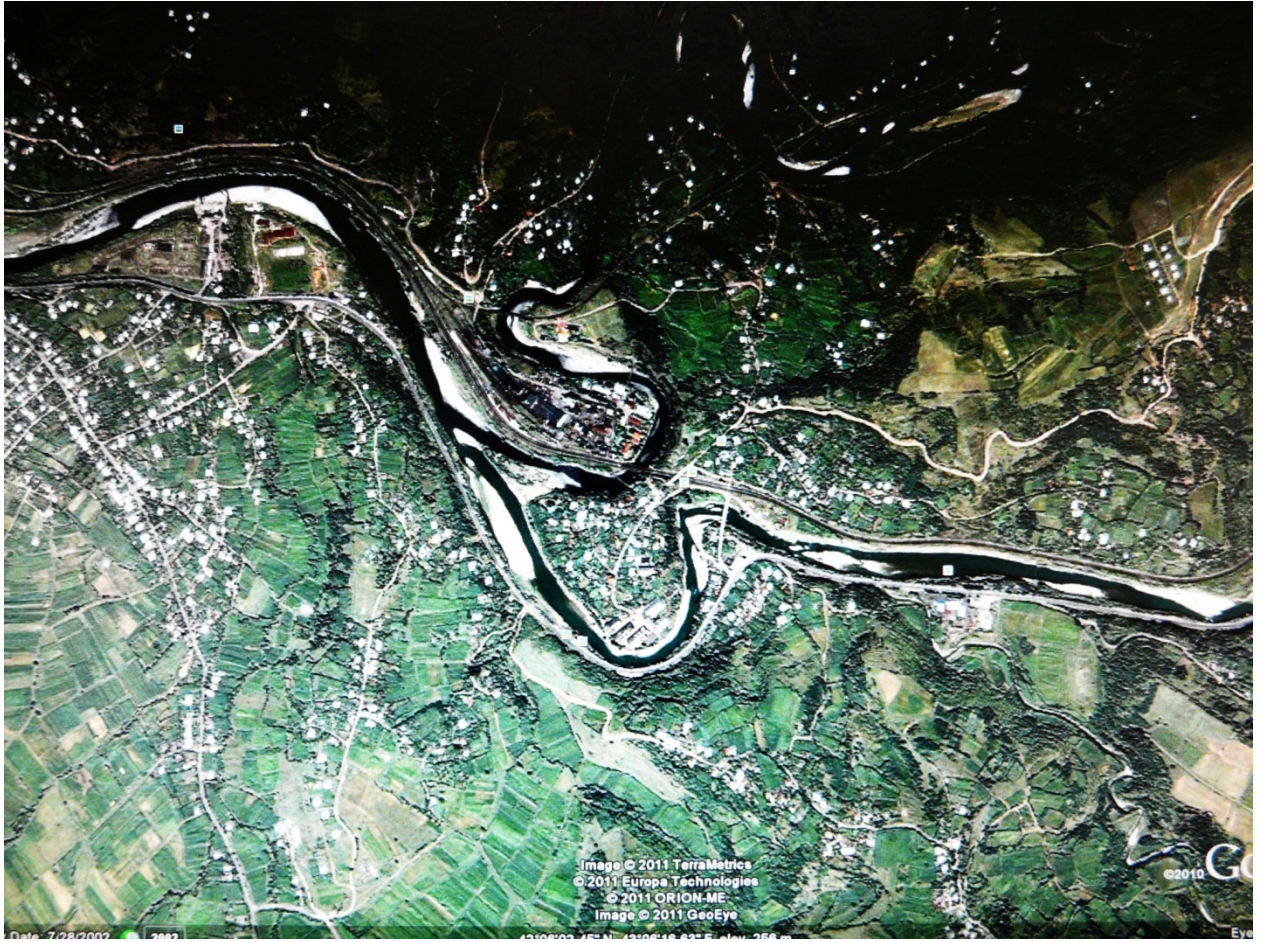
სურ. 3

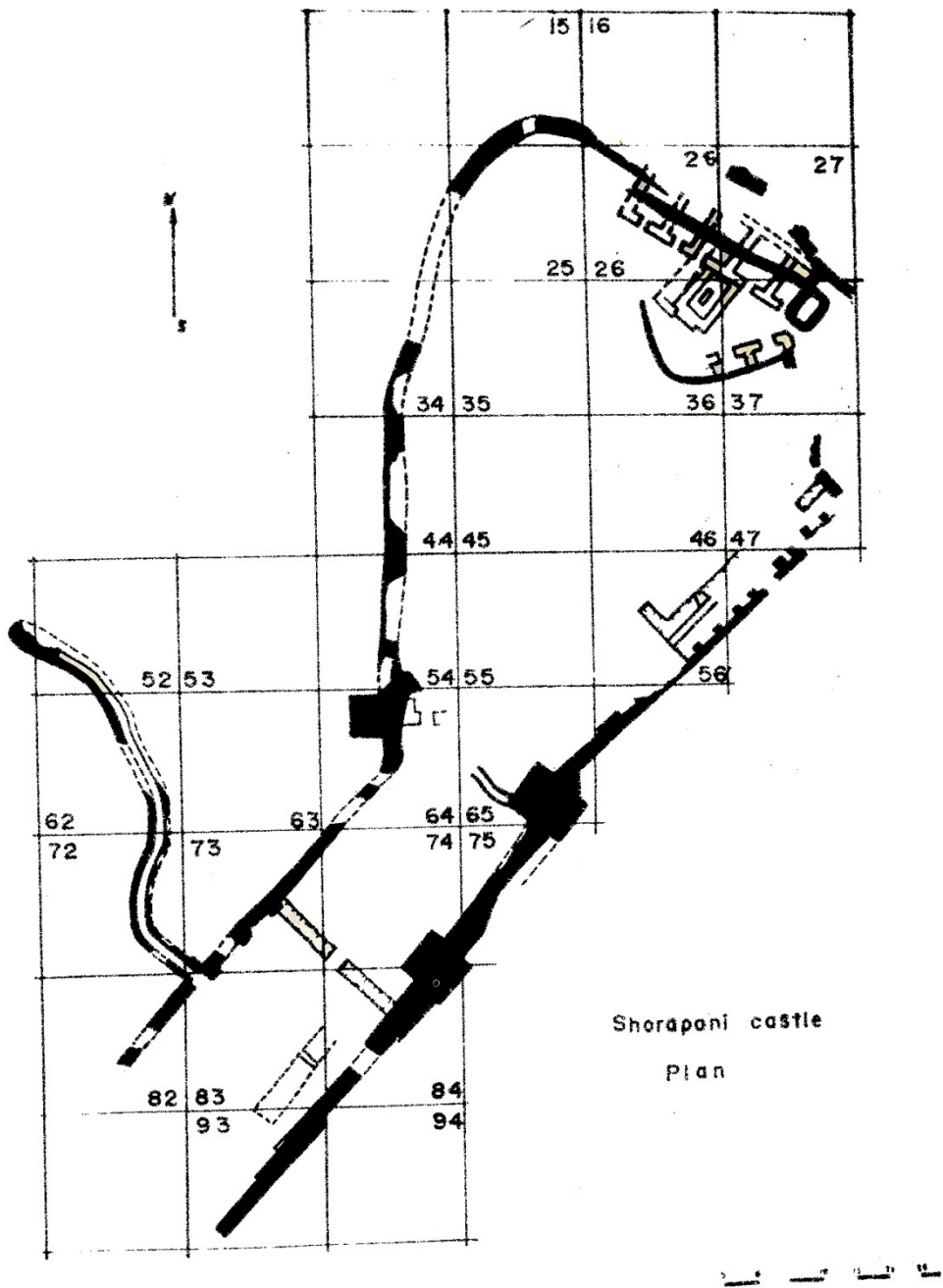
სურ. 4

სურ. 6

სურ. 7

სურ. 8

სურ. 9

სურ. 10

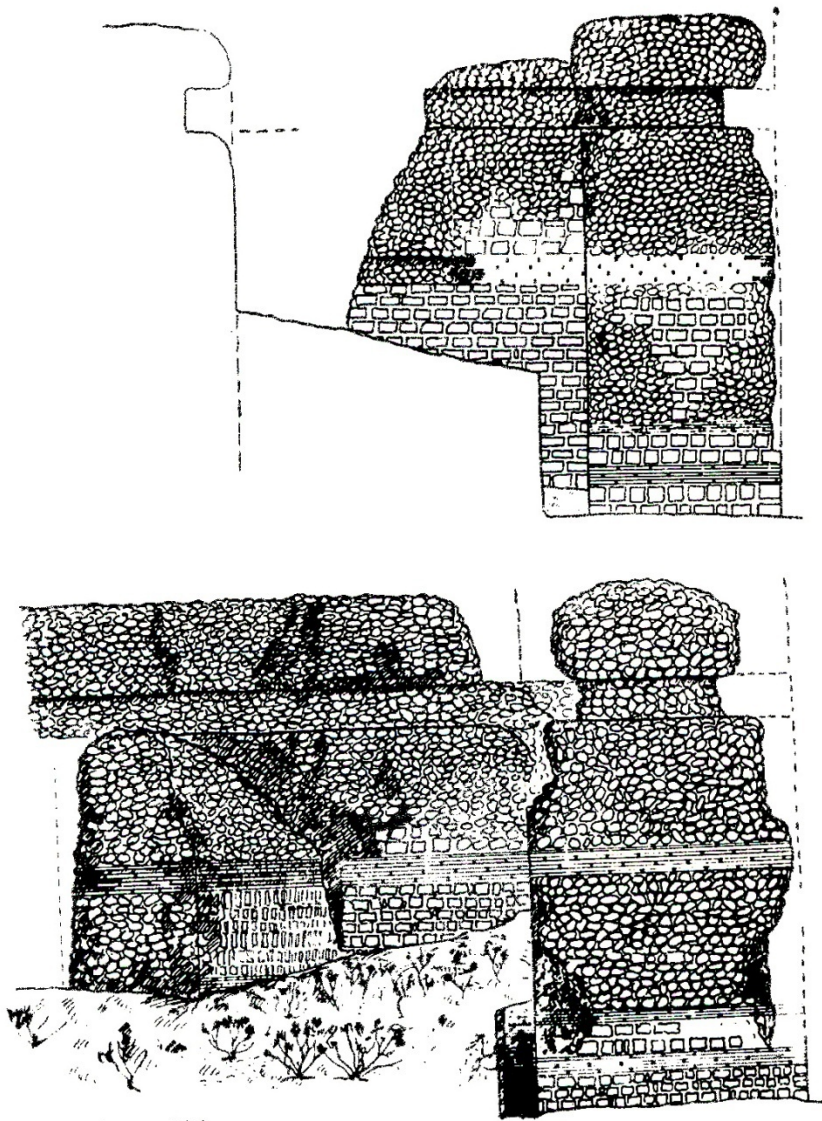
სურ. 11

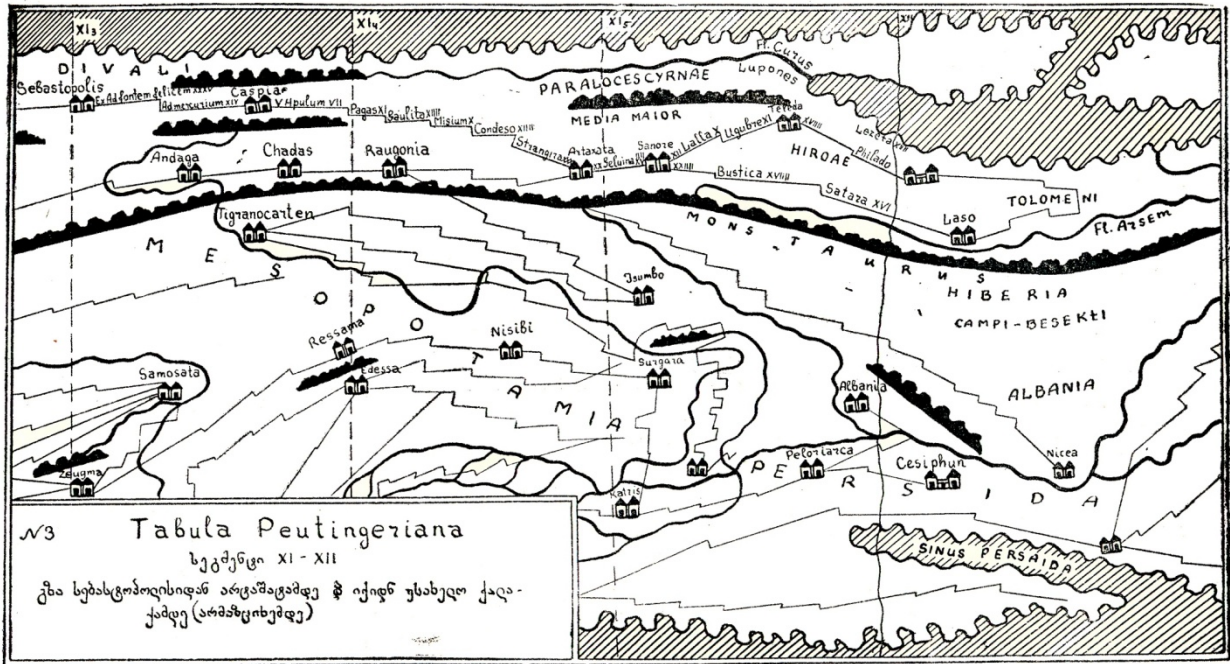
სურ. 12

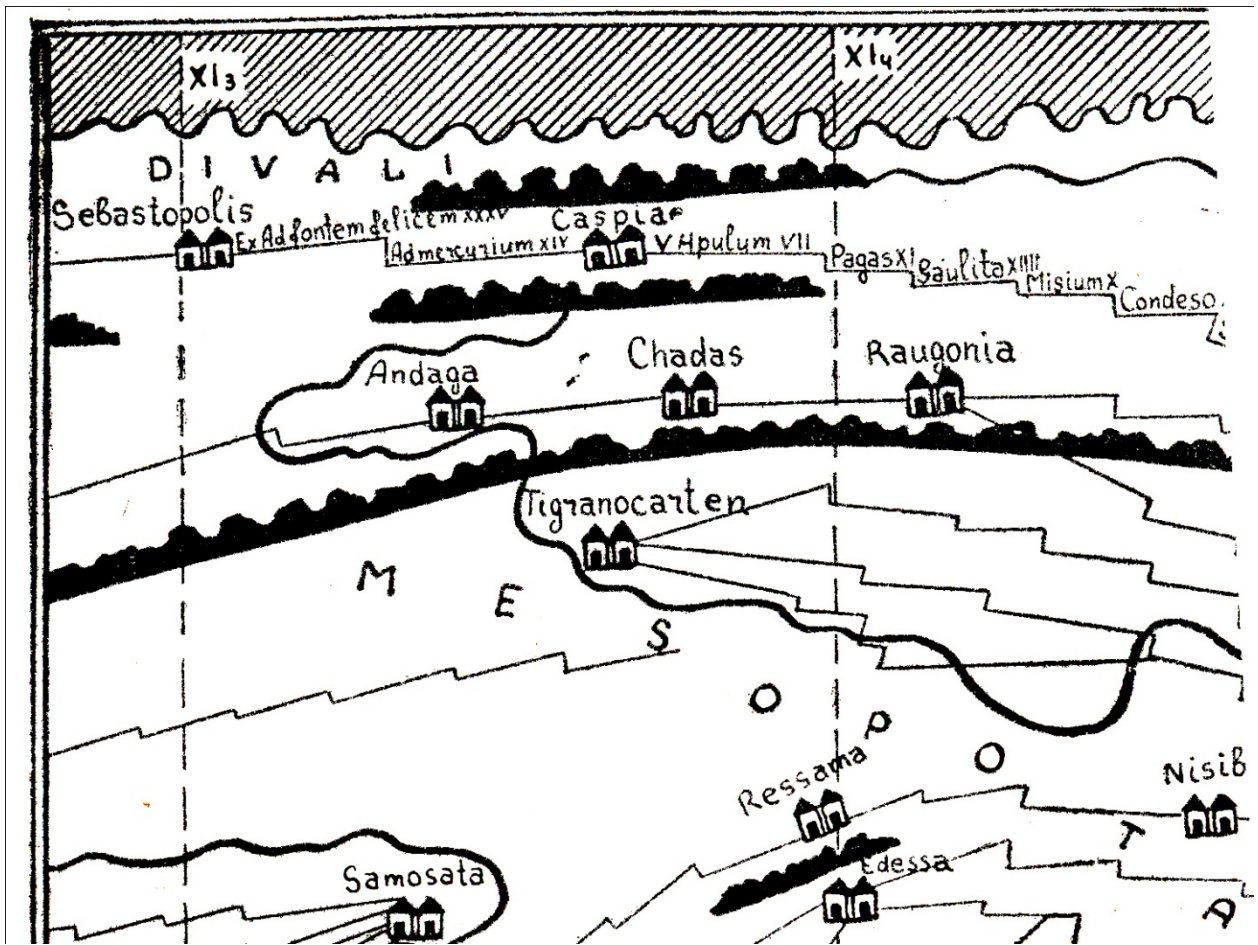
სურ. 13

სურ. 14

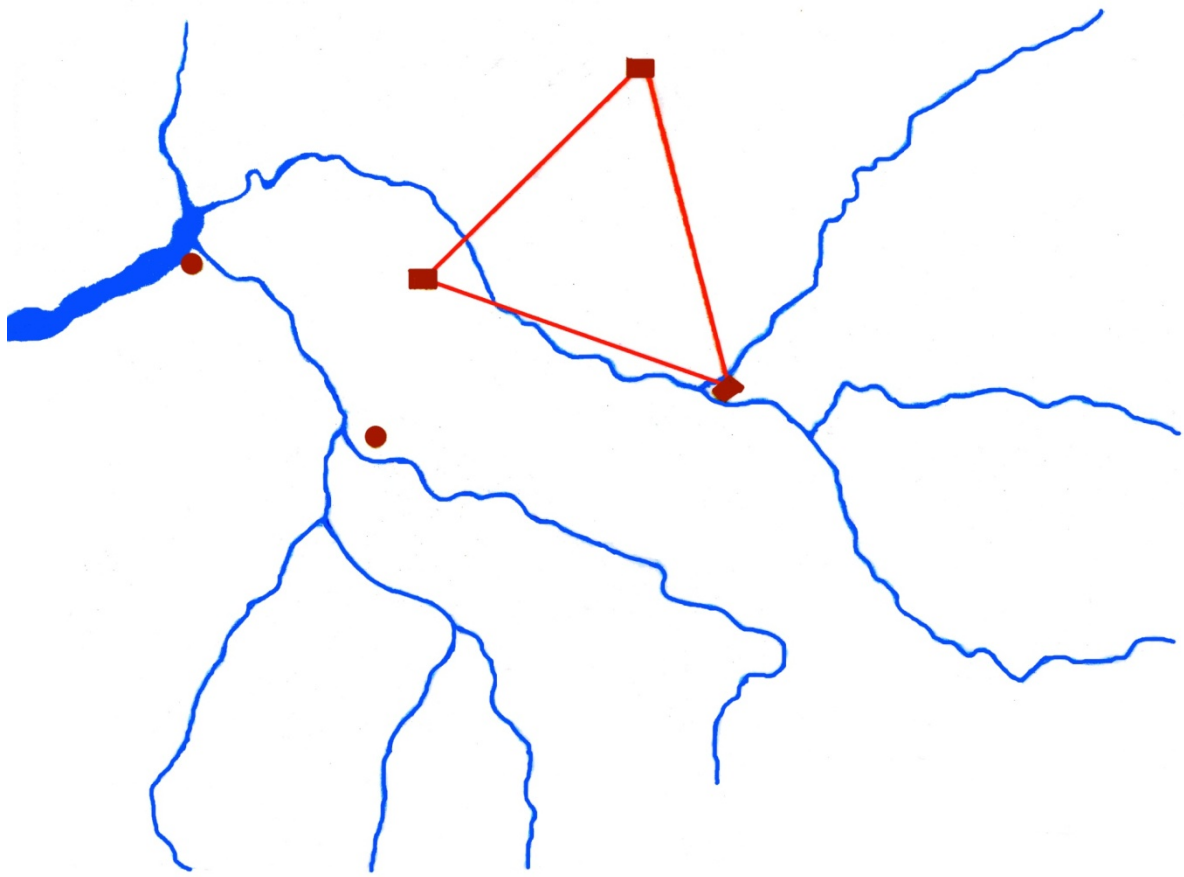
სურ. 15

სურ. 16

სურ. 18

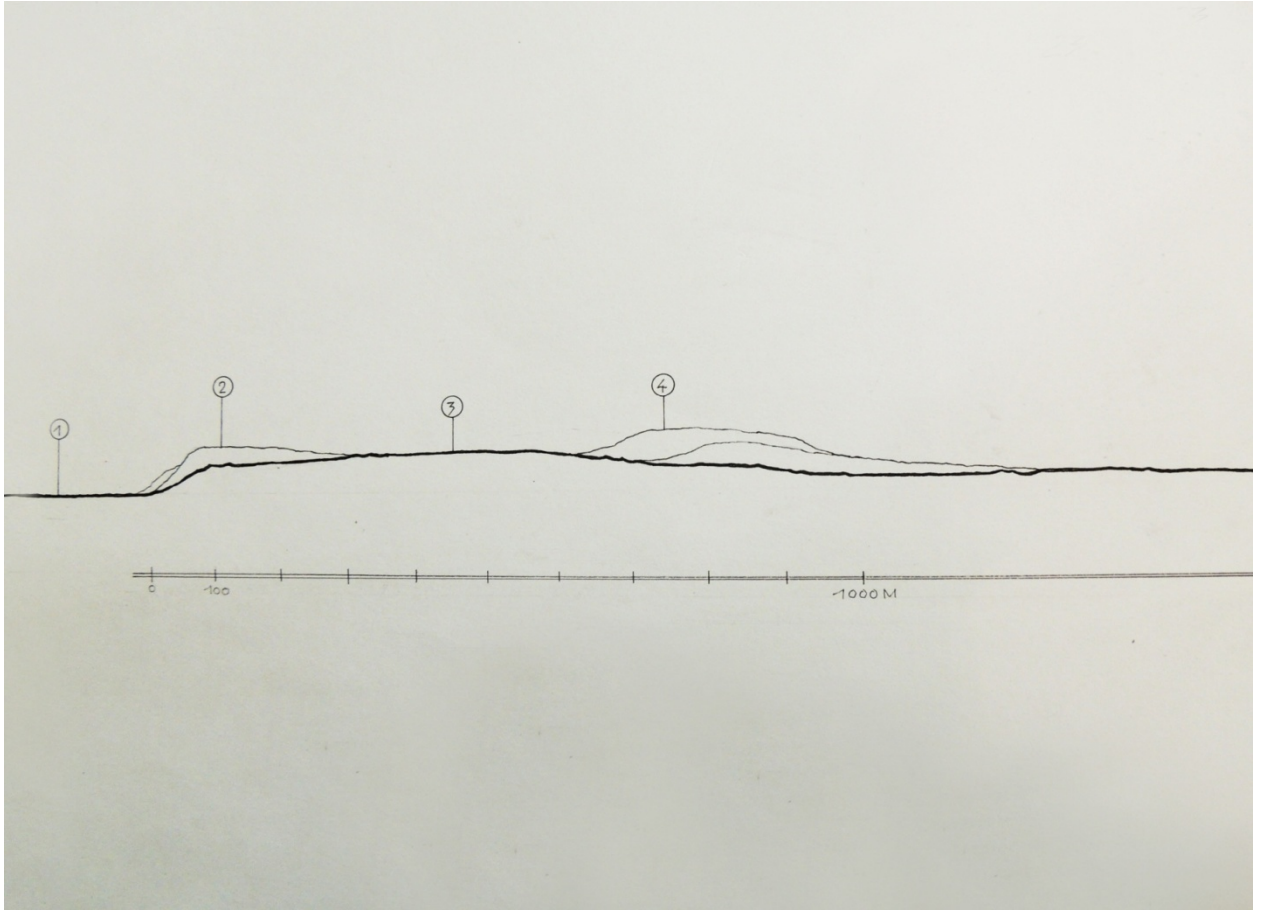
სურ. 20

სურ. 21

სურ. 22

სურ. 23

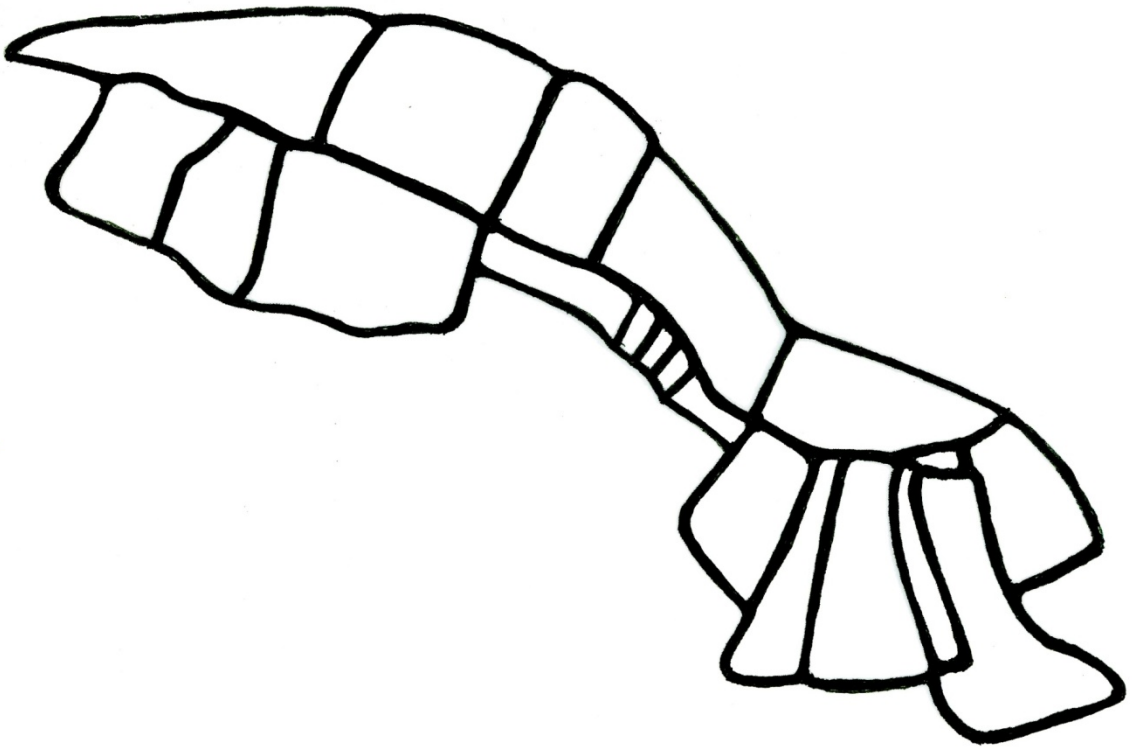
სურ. 24

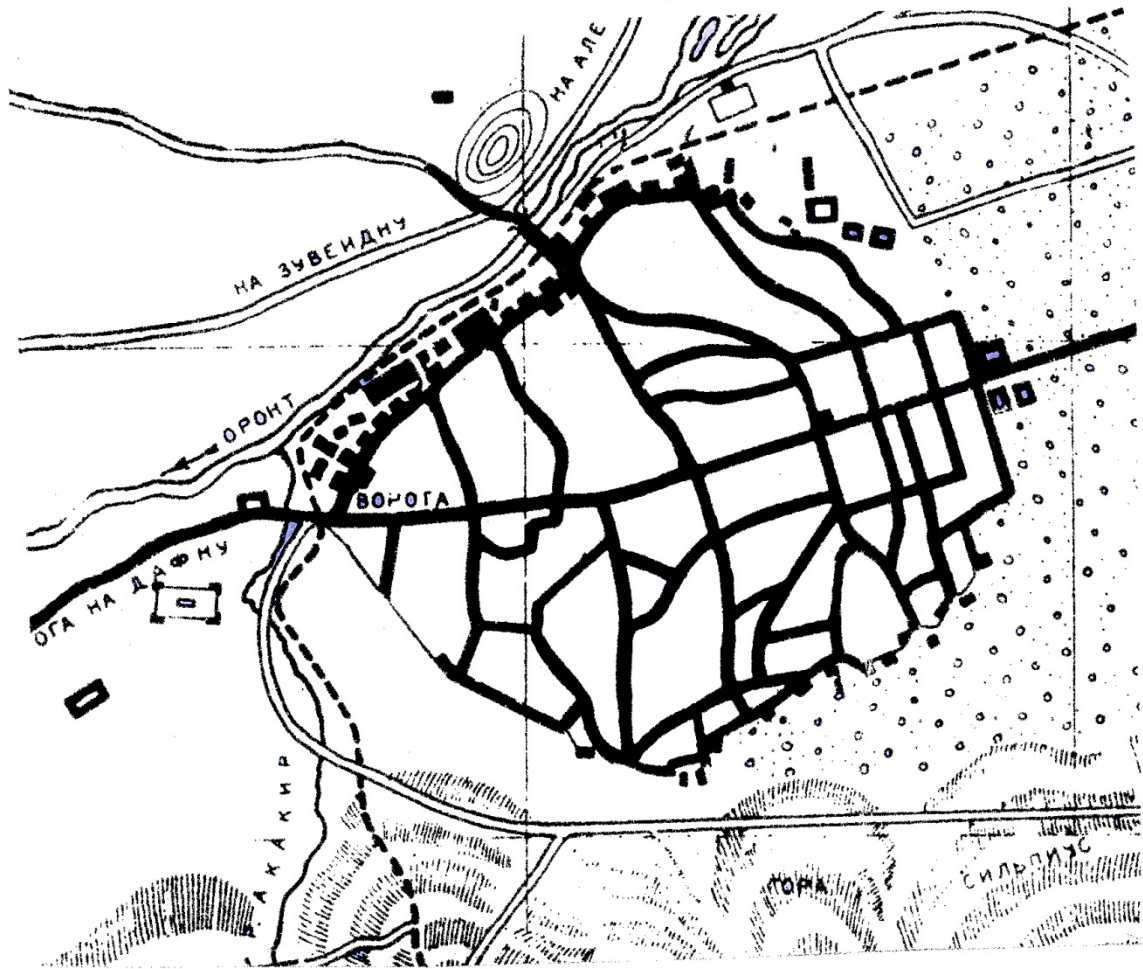
სურ. 25

სურ. 26

სურ. 27

სურ. 28

სურ. 29

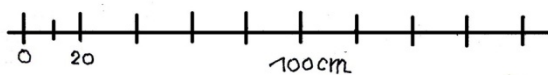
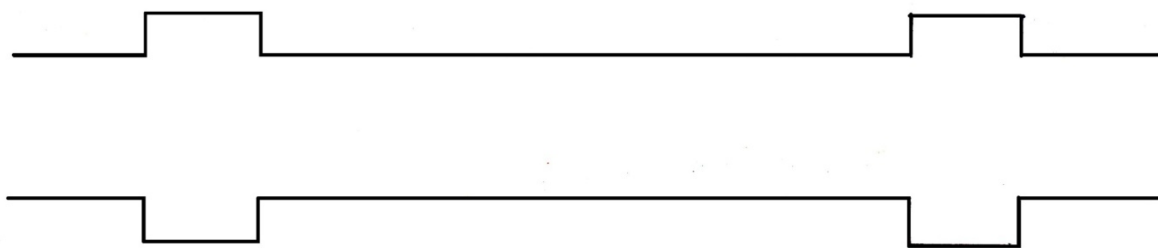
სურ. 30

სურ. 31

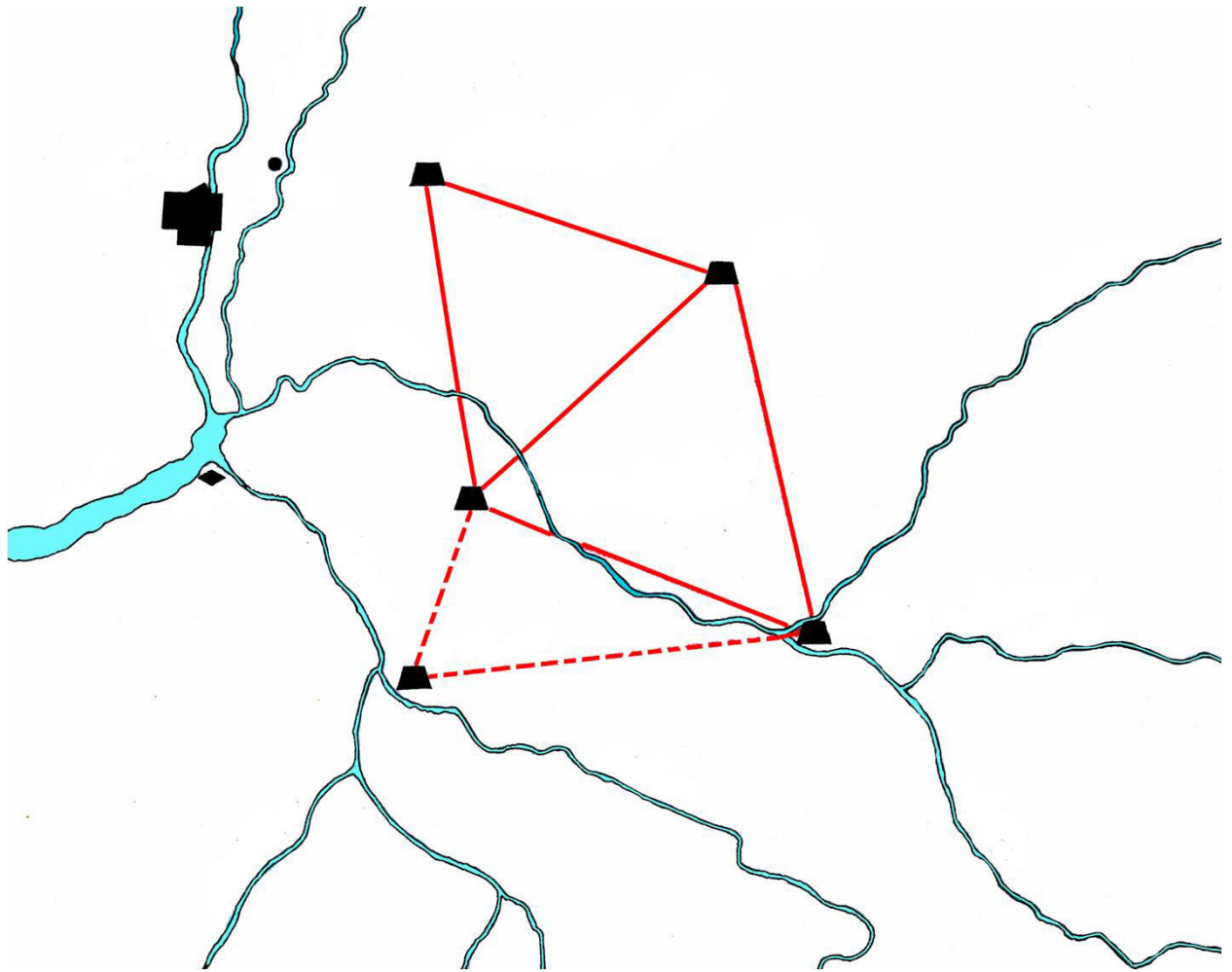
სურ. 32

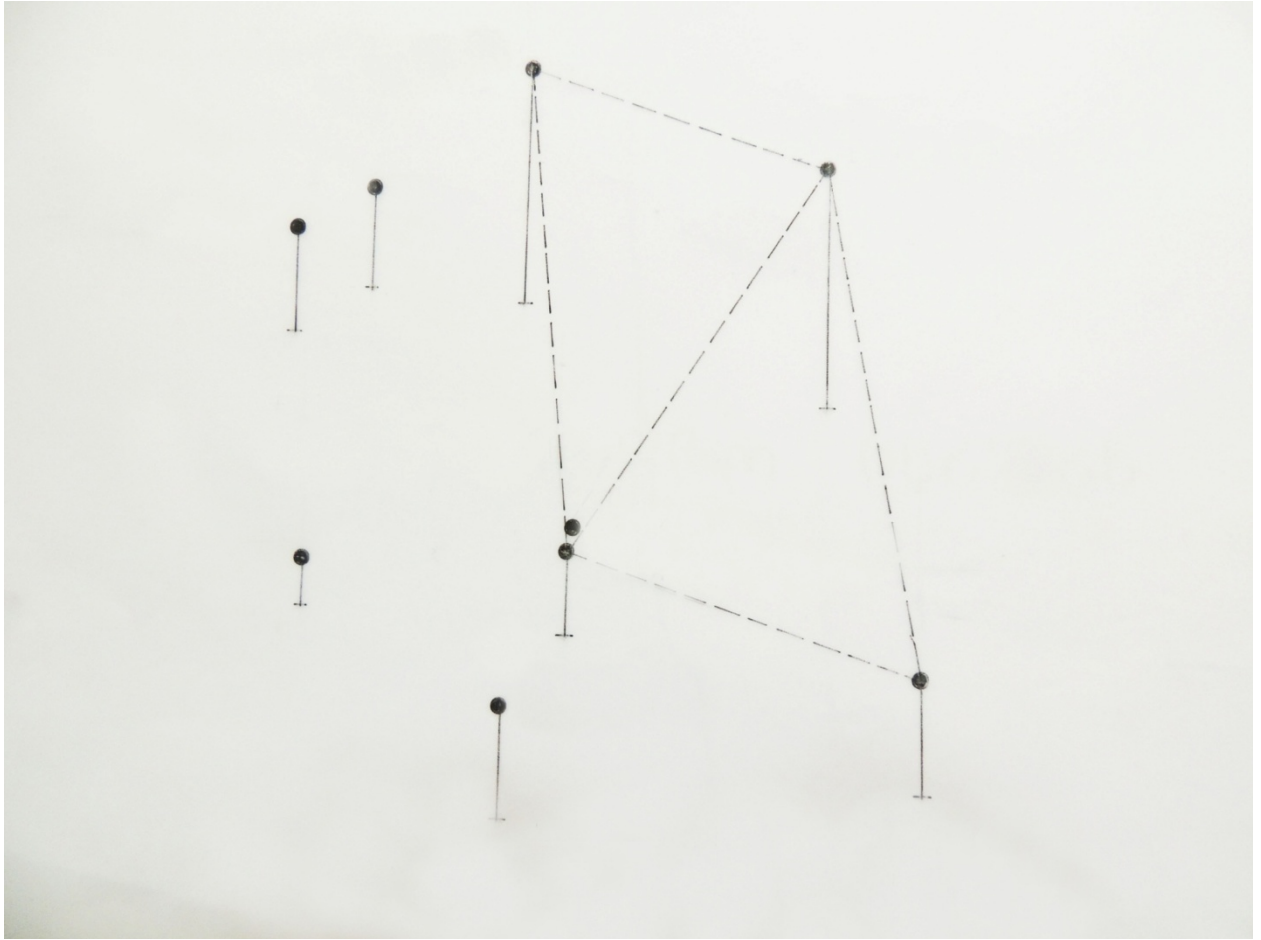
სურ. 33

სურ. 34

სურ. 35

სურ. 36

სურ. 37

GURAM KIPIANI

THE CITY OF RHODOPOLIS

ARTANUJI PUBLISHING
TBILISI 2012

ILIA STATE UNIVERSITY
The laboratory of Urban Archaeology

In memory of **Soso Margishvili**, historian and archaeologist

Edited by **Guram Iordkipanidze**

Translated by **Lela Dumbadze**

Typeset by **Anna Dularidze** and **Madonna Mshvildadze**

ISBN 978-9941-421-91-4

© Guram Kifiani, 2012.

© Artanuji Publishing, 2012.

Byzantine historical literature mentions the city of Rhodopolis (Ῥοδόπολις) among most remarkable cities of Lazeti. According to the well-known Byzantine historian, Procopius Caesariensis (VI c.): **“still, the most remarkable cities here (in Lazeti – G. K.) are Rhodopolis and Mokhiris”**.

Unfortunately the position of the city of Mokhiris is unknown to us and we have no idea what it looked like, though the opinion that Rhodopolis is Vartsike, situated on the left bank of the river Rioni, a small fortification of the early Byzantine age towering at the point where today the river Khanistkali flows into it, has been established in Georgian scholarly literature for quite a long time (pic. 1, 3).

There is an explanation to the identification of Rhodopolis as Vartsikhe: allegedly, the Byzantines (the Greek) translated into their language the local name of “Vard-tsikhe” (meaning *castle of roses*) and that is how the name „Ῥοδόπολις“ was formed. Consequently, it also implies that its present name “Vartsikhe” was established as a result of disappearance through time of the letter “d”.

Vartsikhe is a fundamentally explored monument with a whole monograph dedicated to it. The author of the monograph identifies the name Vartsikhe as Rhodopolis i.e., as a ‘city of roses’ (vard-tsikhe).

However, according to Caesar Justinianus (VI c., the year of 535) **“Archaeopolis and Rhodopolis are the greatest and the oldest fortresses in Lazeti”**.

This information raises particular interest. The location of Archaeopolis-Tsikhe-Goji – of the present-day Nokalakevi -- is well-known and for dozens of years it has been an object of serious research for the Georgian National Museum expedition. The only thing raising doubt here is Justinianus characteristic – “the greatest”, which can be applied only to Archaeopolis, as its space constitutes 20 ha (pic. 2) whereas the archaeologically defined territory of Vartsikhe is only 2.3 hectares (pic. 3). Does it seem likely that these two points defined as “the greatest” could be found in Justinian’s “Novellas” with equal “rights”?

According to the Ecthesis, in Rhodopolis existed one of the episcopal centres of Phasis Metropolis, along with other three episcopates and there is also an idea that the protopresbyter of Rhodopolis was probably the protopresbyter (πρωτόθρονος) of the metropolis of Phasis. Basil Sopenel gives us the list of the episcopates constituting the metropolis of Phasidi (Phasis) in the following order: : „Ῥεπαρχία Λαζικῆς, ὁ Φάσιδος, ὁ Ῥοδοπόλεως, ὁ τῆς Ἀβισσηνῶν, ὁ Πετρῶν, ὁ τῆς Ζεγανέων”.

The only thing that the scientific society is confident of -- concerning this list -- is that Rhodopolis and Vartsikhe are the same. Identification of “Petra” (Πετρῶν) with Tsikhisdziri is partly shared. But we do not yet possess any solid data for the localization of Abisenon and Zighaneyon.

We want to refer to one of Procopius Caesariensis rather noteworthy information and bring forth a lengthy excerpt from his text:

“There was a city on the plain called Rhodopolis, which came first on the way of a traveller on the way from Iberia to Colchis; it was easy to access and easy to attack. Consequently it has recently been destroyed by the Laz as they were afraid of Persian invasion. The moment the Persians learned the news they started off to Archaeopolis.

Most noteworthy are the notes: **“...which came first on the way of a traveller on the way from Iberia to Colchis”** and equally significant is the information that the city was distributed on a plain. It was possible to enter Colchis (Lazeti) from Iberia only passing Shorapani-Skande vertical, which is a border line (pic. 18) and as Simon Kaukhchishvili proved convincingly, both fortresses belong to Lazika. As soon as Rhodopolis was destroyed, the Persians started to march towards Archaeopolis because all the obstacles were removed when they reached the halfway point.

Agathias Scholasticus narrates how the two thousand cavalry under the leadership of Elminzur, sent by the Byzantine commander Justinian, conquered Rhodopolis. In those days Rhodopolis was occupied by the Persians, the garrison left there by Mermeroe, the Iranian commander-in-chief. According to Agathias's narrative we can see that the population of Rhodopolis was not small at all: **“By some chance, the guardians of the city were wandering out of the city walls and moreover, most of the inhabitants were walking this way and that way.”**

For a “town” with an area not exceeding 2.3 hectares it would be irrelevant to divide the inhabitants into a “majority” who had gone out of town and into a minority who had stayed inside. In Agathias Scholasticus' opinion, this fact and especially the fact that the Persians violated the garrison discipline and were wandering in the countryside outside the fortress made it easy for Elminzur to occupy the city. At the same time, he slaughtered Persian cohorts on the field and **“allowed the local people to live in their homeland”**. I think that the historian could not have used the term **“homeland”** (Πατριδί) in connection with a territory of such an extremely small area (2.3ha).

In addition, Justinianus gives Elminzur a 2 000 horse cavalry to invade Rhodopolis, a huge cavalry for those times, which would be capable of invading a fortress towering from an open field and surrounded by only relatively low natural barriers. That is, a fortress that could be attacked from all sides and not a fortress constructed in a geographical deadlock, like Vartsikhe. Where could this huge cavalry find a place for deployment?

I think, particular attention should be drawn to Shorapani-Skande (pic. 9, Shorapani; pic. 10, Skande) strategic vertical. The Persian army collided with Rhodopolis exactly after passing this vertical. Consequently, there must have been a triangle created by these fortresses, but before we refer to it, we have to discuss several questions.

We have mentioned above a “geographical deadlock” in connection with Vartsikhe. Vartsikhe can by no means control the eastern direction. From this side it has not got any kind of natural defensive barriers and, which is most important, there is not even a minimal view eastward from this fortress. It is erected within the triangle made up by the rivers of Rioni and Khanistkali (by present condition, but in the past, it seems that the rivers Qvirila and Khanistkali united and after passing a short distance, both flowed into the Rioni (comp. pic. 4 and pic. 5), so if any attack was carried out from the East, then it would have been just “a fortress fallen into the water”.

If we accept this idea discreetly conveyed in the scholarly literature in connection with Vartsikhe (which is certainly regarded as Rhodopolis) – that it was controlling the possible background over the river Rioni, then it will turn out that the fortress served the Iranians and the background was controlled by Iran (if there was a background in this section of the Rioni) and not by Byzantium – Lazeti. In such a case, it is obvious that Mermeroe, this most talented Iranian commander-in-chief would not have to make any special effort to occupy it.

It is hard to believe that Byzantine historical literature did not mention that Rhodopolis was situated in the area between the influxes of the two rivers and moreover, on the junction of these big rivers. Although there is not a single indication to it in their writings, it is common truth that ancient geographers and historians always marked with special care availability of the rivers flowing in the vicinity of towns.

It is absolutely obvious to me that Vartsikhe fortress is not Rhodopolis, but at the same time, its function as of a fortress, remains unclear. It is equally obvious, that its walls and most of the artefacts within its area date back to the 6th century, during the long war between Byzantium and Iran.

The still surviving early Byzantine walls of Vartsikhe are 8 metres high (pic. 11-14). The structure of the wall is mixed (*opus mixtum*) and this fact contradicts Byzantine historical literature, because as we said earlier, according to Procopius Caesariensis: **“The Laz razed it (Rhodopolis – G.K.) to the ground as they were afraid of the Persian invasion.”**

A pretty radical action, and if it really happened this way, then the Laz should have razed the fortress walls to the ground in order to prevent the Persians from strengthening themselves in it. However, as I mentioned above, early Byzantine battlements of Vartsikhe survive at a high altitude. It is equally evident that in such a case there must have been some sign of a systematic destruction, which would enable to use the ready construction material obtained by means of this destruction in a different place.

How could the toponym “Vartsikhe” have turned into a simplified form of “Vardis-tsikhe -- Vardsikhe” (*fortress of roses*)? There are lots of Georgian toponyms where we find the word *vardi* (rose): Vardischala, Vardissopeli, Vardisubani or “Vardigora”, but we have never had such forms as:

“Varchala”, Varsopeli”, “Varubani” and neither „Vargora”. Vardtsikhe is an awkward form linguistically, if not -- impossible. In addition, in Javakheti we find huge remains of a confirmed village called “vardistsikhe” observed by N. Berdzenishvili in 1933 and nobody has ever called it either Vardtsikhe or Vartsikhe. Even Batonishvili Vakhushti does not give us a confirmed form of “Vardtsikhe”, however, in his text the fortress erected in the area between the Khanistskali and Rioni is called Vartsikhe. So, can we find any “archaic” toponym of this town or castle formed on the root of the word *vard* anywhere else? It seems -- nowhere. Vartsikhe seems to be a derived form designating some big fortress or a residence of some nobleman. For instance, “*me var tsikhe*” (“I am a fortress”), or something similar to it, and this toponym is somewhat proclamatory, admittedly, not as strong as e.g., *modi da mnakhe* (come and see me) – shaped as *Moidinakhe* or *Modinakhe-Modimnakhe*. Or maybe it means and relates to a “site”/“encampment”. I think, this fortification used to be a summer residence located at 4 km distance from Vartsikhe founded by some Patrikios (the point is called Patriketi).

Even King of Imereti, Solomon I could not find any strategic-tactic function to Vartsikhe with its territory surrounded by the walls having survived with almost their archetypal height, while the safety of the Kingdom of Imereti in those days entirely depended on the existence – nonexistence of the fortifications in the region. According to Doctor Guldenstedt the King decided: “**to build a residence here as this area is good for fishing, hunting and has very good water**”.

Vartsikhe raises no interest of the Turks either and neither Imeretian King destroys it, whereas he destroyed Kutaisi, Baghdati and other fortresses in order to prevent the Turks from encamping there after he, along with General Totleben, conquered them.

We find Rhodopolis in Armenian “Geography” where “Ashkharatsuitsi (VIIc) also mentions it in a very interesting context: “(in Kolchida – G.K.) **there are 5 towns: Ziganeion, Kota, Rhodopolis, Athina and Rizini and numerous other emporions, just the maritime urban names to which belongs Trapezund**”. Armenian “Geography” names only big urban formations in the rank of towns. It regards others – whether small or big (e.g. Trapezund) – conditioned by basic trade relationships.

The only researcher of our times, regarding with doubt the idea of identifying Rhodopolis with Vartsikhe was Sargis Kakabadze. He considered Rhodopolis to be in Dimi. And although he might have doubted the tactic capabilities of Rhodopolis as well, still he believed that the author of The Life of King Parnavaz designated it (Rhodopolis) as *dimna* -- the Svan equivalent of the word rose. But it seems somewhat difficult to share this opinion for many reasons. To say the least, Rhodopolis is a town built on a plain, while King Parnavaz’s Dimna had for a long time been located by the influx of

the rivers of Khanistskali and Sakraula, nearby a fortification erected over a mountain, in the vicinity of the village Zeda Dimi.

We have to say a few words about the road map known by the name of Tabula Peutingeriana (Peutinger Table). It is also called the Map of the World by Castorius. Such maps appeared in Rome since II century. At that time special attention of the author of the map was drawn to the East. The map (pic.15) was discovered in one of the archives in 1501 and it was handed to a researcher Peutinger and despite the fact that he did not study it, the map was still called after him. Now we know that it was drawn up by a Roman geographer Castorius in the second half of the IV century. Rhodopolis was not marked on it, though in one of its sections there is a station “Ad fontem felicem” (pic. 16, top left-hand corner, below Sebastopolis and to the right) which is translated as a station “by a happy spring”, or “a kind spring”. From there the road leads directly to Sebastopolis. Just this “Ad fontem felicem” was regarded first by Manandian and later by S. Eremian as Vartsikhe, which by an established opinion was Rhodopolis.

A later corrector of the Map of the World by Castorius, an anonym from Ravenna (VII c) marks another point, “Ermu” which cannot be found on Peutinger’s Table. This point was regarded by E. Eremian as “Sairme” and because one of the trade roads leading to Lazeti went through the Khanistskali Valley, over its left bank, naturally, there must have been a station Ermu – between Sairme and Sebastopol. Such a reconstruction cannot be excluded but people following Khanistskali had to pass Dimna and maybe it was *Ad fontem felicem*. Besides, Byzantine historical literature names Rhodopolis as “the greatest and old” town while on the Map of Castorius it is marked as *Ad fontem felicem*, and not by a symbol denoting a city. Thus, if *Ad fontem felicem* is not the old fortress Dimna (and yet, it is difficult to accept such an assumption because we do not know exactly what territory Dimna controlled and whether its military capabilities reached the left bank of Khanistskali, as it was localized over the left bank of the Khanistskali-Sakraula influx), then it is the very Vartsikhe fortress and not Rhodopolis. It is precisely on the left bank of the Khanistskali, just at the end of one of the sections of the trade road.

The Russian map drawn up in 1892 also raises certain interest. It shows the low plain between the Qvirila-Khanistskali called “Ulevela” (pic. 17), meaning *endless*, which may be the name of both -- the long road and of the big field.

In the upper Imereti we have only one lowland – the area between the two rivers of Qvirila and Khanistskali. It is not higher than 117m above sea level and if Shorapani-Skande vertical was surmounted, mainly its southern point Shorapani (see pictures 6, 7, 8, 9), then the enemy would willy-nilly find himself on this spot. It should also be noted that in connection with this lowland as well,

Vartsikhe made a very poor view as the level of its foundation is 37 metres lower than the two river banks of Qvirila-Khanistkali. The foundation of Vartsikhe lies at 80 m above sea level. (see pic. 36).

On a general historical plane, one question definitely draws attention and we must refer to it only in the form of a short insertion. The issue concerns Dimna. According to Leonti Mroveli's writings, the outposts of Shorapani and Dimna were built by King Parnavaz: **“And the same Parnavaz built two fortresses, Shorapani and Dimna”**. The logics of the king is quite understandable. By this act he moved forward the borders of Iberia, “drove in” the outposts of the rivers into the valleys of the rivers and left free access to them from the eastern and south-eastern sides, i.e., he left only the ways he could control himself. By this effort the borders of Iberia became larger and later on, even much later, the starting points of the borders between Iberia-Lazika and Kartli-Imereti, Shorapani-Sarapani expanded.

This is the so-called tactics of “creeping borders” and Parnavaz did not seek “wedge-like” ways to get into Colchis – the rest was to be determined by diplomacy and it really was: **“Then Parnavaz got his sister married to the Ossetian King and his other sister to Kuji. And he gave Kuji the land between the rivers of Egristskali and Rioni, from the sea to the mountains, within which lies Egrisi and Svaneti and appointed him as Eristavi there. And he, Kuji, built up the Tsikhe-Goji”**. But **“the land between the rivers of Egritskali and Rioni”** belonged to Kuji by the right of inheritance.

During the war between Byzantium and Persia “Dimna” cannot be found, which is quite natural as the attacking side, Iran, was looking for direct ways towards inner Colchis-Lazeti and finds them, while Dimna, remaining on the South, did not fall into the sphere of its interest and it remains beyond the realm of interests of the Romans as well, as the Iranian army did not attack it.

The military-political program where one of the major points for Parnavaz was Dimna does not in any way correlate with a totally different tactics: carrying out blitzkrieg in order to capture castles and cities in the depth of the country. We have to mention here also, that Byzantium-Lazeti had already worked out a strategy against this tactics and they destroyed the fortresses suitable for deployment in advance and Rhodopolis was among them.

Iranians did not destroy anything as they needed good bases – points for redistribution of their attacks, for communications.

S. Kakabadze's assumption that Rhodopolis is Dimna is unacceptable even based on the logics of the war between Byzantium and Iran. Dimna was left in the South, and it could in no way affect the military road along the Qvirila-Khanistkali two river banks. As soon as Rhodopolis collapsed as a result of Byzantium-Lazeti military tactics, Mermeroe instantly went to Archaeopolis, as there was no other fortress found in the vicinity after passing the first barrier. The Laz took away all the

construction materials and used them to build either a new fortress or to strengthen the old ones. At this point of research we are unable to give a definite answer to the question “where”.

Geologically most part of the valleys of the Qvirila-Khanistskali is characterized by quaternary layers, clayey deposits, it is a marsh and I want here to recall one of the main principles of the antique city building – the foundation of the city must have been based on a rocky stratum. I am not trying to prove that cities were built only on rocky stratum but around the “country” it was rocky massifs that had an advantage for city development, certainly, if it was available within the particular area. Vartsikhe is erected over a geological stratum which is characterized as quaternary deposits, i.e., geologically identical to the area between the two rivers of Khanistskali and Qvirila (pic. 19).

It is believed that the name of the city “Rhodopolis” is a result of translation of the Georgian “vard-tsikhe” into Greek. We have talked about it earlier as well, but “vardi” in Georgian is a reflection of a neutral Persian form and then it becomes difficult to understand why the Byzantines called the city “old”. Even if this form --“vardis tsikhe” – ever existed in this connection, in relation with this city, it could not have been “old”. It seems, this problem worried N. Berdzenishvili too.

The territory lying between the rivers Qvirila and Khanistskali is for the most part a marshland. The only area that rises out of the bog is a circle-like rocky stratum characterised as a “Maikop range” (pg₃+N1\1), and over it a village called Rodonauli-Rodinauli-Rodiauli is distributed with its quarters (pic. 19, 21, 22).

This village shapes a third angle and we receive a triangle with equal flanks and its two other angles are created by the strategic points of Shorapani and Skande (pic. 20). Let me remind you another time that Rhodopolis is a city which after crossing Shorapani-Skande line was the first to confront enemies and after the Laz dismantled it, the Iranian commander set off directly to Archaeopolis.

How could Vartsikhe fortress, which is beyond both rivers of the Qvirila and Khanistskali on a plain, on the area between the two rivers, i.e. on the “Ulevela”, confront enemies on this road? (pic. 20).

I consider highly significant the fact that the rocky curve erected in the centre of the area between the two rivers of Qvirila and Khanistskali coincides with the area of the village distributed over it with a great precision, the village of Rodinauli. Neither of its quarters goes beyond the contour of the rocky massif (see pic. 19, 21, 22) which suggests that this village, by its design, is a successor of an urban development. This idea is strengthened furthermore when we observe the network of the streets in the village (pic. 27) and it would not be unwise here to refer for a comparison to the system

of design of Oronti/Orontes Antiochia (pic. 28). In both these cases we face a central longitudinal axis-street, whence the quarters of the city start to fork, i.e., a city development “net” is developed.

According to the modern GPS data the village Rodinauli lies at 149 m above sea level. Its western quarter, Tskhentaro, according to the same data, lies at 138m from sea level, while the eastern dominant part, “svet magali” (a tall column) is 190 m above sea level.

The entire area of the settlement and respectively, the rocky massif constitutes 30 ha.

“Rodinauli”, as a toponym, raises interest by itself: `ροδov~ -- is a rose in Greek and in addition, it emerges, if not establishes itself in the Georgian language quite early. Even Sul Khan-Saba gives its definition: ‘rodi’ – (tree) rose.

The temple constructed in the centre of Rodinauli is called Ajameti-Rodinauli Church of Christ the Saviour. It was built in the 19th century by Greek masters working in Racha and Imereti (pic. 26, 29). In 2001 it was fundamentally restored. From the point of view of scientific research it does not raise much interest, if not for its surroundings – the open apex with a vast horizon (pic. 24, 25, 30, 36). This territory seems perfectly suitable for an episcopal centre, i.e. for the cathedra mentioned in the Ecthesis and which was an integral part of Phasis Metropolis.

The territory of the temple which has been converted into a graveyard covers 2.5 ha and is surrounded by a wall. Now it is being remodeled at the expense of demolishing the remains of the old wall (pic. 19). The remains survived till today deserve a great attention: it is a wall built from chopped limestone and mortar is identified as bedding. The perimeter of the wall consisted of counterforces at certain intervals too, both from the inner and outer side and opposite one another (pic. 31-33). They are made of specially processed carved stones. The structure of the stones themselves strongly resembles early Byzantine style, while the design of the wall (with the counterforces facing each other at intervals) is a reflection of late antique fortification walls. This barrier (wall) is by no means made by Greek masters of the 19th century and neither can it be dated by the Middle Ages in general. It is an expression of a much earlier age, however, without the archaeological context it is impossible to talk about a concrete date. At the same time, this barrier is not a fortification wall as its width is only 52 cm (pic. 33). It is only an indication to “Temenos”, the saint place and is an expression of humility to it.

Round Rodinauli and its elevated eastern quarter “Svetmagali” (*high column* -- the toponym raises interest by itself and it may well be designating Acropolis; we have to remember that this extreme eastern region lies 21m higher than the major settlement of the village) runs the river Lukhuta from the East (pic. 34) and from the South and South-East -- the river Grankali. The latter divides Rodinauli from its western quarter – Tskhentaro, while Tskhentaro is bordered by the r. Rushava from the West.

These ravines are undoubtedly barriers, but not as strong as to be able to stand up to the Iranians' attacks. That is why the Laz pulled them down to undermine a foothold for the Iranians.

The three points mentioned above make up an equilateral triangle with its three angles: Shorapani – Skande –Rodinauli (pic.20). The distance between Shorapani and Skande by a straight line is 21 km; from Skande to Rodinauli –Rhodopolis – 20 km, from Rodinauli to Shorapani – the same 20 km. While by the roads that these points are connected with one another today, the distance is 25,5 km long. As we know, rural roads today coincide with the old ones in most cases, whereas 25.5kilometers distance exactly equal 17 Roman miles. We may consider it to be just a simple coincidence, but as it turns out, it is only one triangle of a whole system. It must have had a development in the form of the cities of Lazika mentioned in the historical sources. Just the same kind of a triangle is formed at the foot of Rhodopolis-Rodinauli-Skande, with its top towards Okhomira (pic.35), which, based on numerous signs, must be Ukimerioni.

The distance between Rhodopolis (Rodinauli) and Okhomira (Ukimerioni) constitutes again 20 km by a straight line and by roads – 25.5km and the distance between Skande-Okhomira (Ukimerioni) is of the same dimension (pic. 36).

You will probably agree that there are too many “coincidences” here and we also have to imagine that in the case of those triangles we are dealing with the basis of the Byzantine military triangulation and I believe that this system will help us to localize many other cities of Lazeti.

The old, Shorapani – Dimna horizontal line of Parnavaz age seems to have nothing in common with this system, however, realising this direction raises multifaceted interest: maybe this energetic line (pic.35) from Dimna continued to the West, including the country of Surium itself and maybe Parnavaz cut off the whole mountainous Colchis from Kuji.

Vartsikhe did not have and could not have had a “country”, a “sub-land” subordinated to it. It is due to its geographical “fate” in difference from Rodinauli which we regard to be undoubtedly Rhodopolis and which possesses a vast “sub-land”. (see pic. 24, 25, 30, 36).

According to the Ecthesis, around the years of 901-907 Lazika with its bishoprics – Rhodopolis, Tsaishi (Saisi), Petra, Ziganeyon (Ziganev) was attached to the episcopacy of Mtskheta. From this time the metropolis of Phasis was not ruled by the Patriarch of Constantinople. The name of Lazika Eparchy was given to the newly established Trapezund bishopric and in the beginning it comprised seven episcopacies. None of Phasis metropolitan episcopacies were included in it.

I consider noteworthy also the fact that neither Rodinauli nor its quarters were included in the ownership of any Imeretian feudal. This village seems to be fallen out of the political and economic history of Imereti. We may infer as well that in the late Middle Ages it was desolate. The fact that the episcopacy of Rhodopolis was attached to Mtskheta eparchy conditioned natural reverence but in the

period of the hardest cataclysms characteristic for the Middle ages Mtskheta would not have been able to fulfill its guardianship. Doctor Güldenstädt knows the r. Lukhuta, the river that goes round Rhodinauli from the East, but he has no information concerning the village itself.

After interviewing the local population in the village of Rodinauli, we learned that the village was populated in the nineteenth century all over again. It is likely that building a new church on the site of “Temenos” was an order of the population living there and they trusted its construction to Greek masters. The population named Vardosanidzes was the only ancient family name of the people inhabiting the village. According to them the Vardosanidzes have never left the village and this surname seems to be most widespread here. As a confirmation to it can be used the village cemetery and a monument dedicated to the World War II. My colleague, Prof. Vladimir Vardosanidze also confirmed the fact that this family name originates from Rodinauli. This interpolation made by me does not add anything to the problem of localisation of Rhodopolis; however, a study made in this direction may elucidate some other issues. The surname “Vardosani” did not originate from a family name as it depicts neither any quality of the ancestors nor their profession or toponym and it did not originate from any kind of ownership. “Vardosani” designates a community of people united by some particular sign, i.e., by an “order”. Maybe this surname was created as a sign of patriotic expression of the old citizens of Rhodopolis-Vardkalakeli-Rodinauli.

The city of Rhodopolis was situated on the site of the present village Rodinauli. The territory of this village is a former city. We made this conclusion as a result of the data correlation. The village has preserved a Georgian modification of the old name of the city. We are aware also of the fact that any kind of theoretical judgment requires practical confirmation but if such practice is difficult to realize in the nearest future, then we have to content ourselves with the available data.

Description of the Pictures

1. Vartsikhe, cosmic photography
2. Archaeopolis, plan (according to P. Zakaraia)
3. Vartsikhe, plan (according to V. Japaridze and K. Melitauri)
4. A fragment of Vakhushti Batonishvili Map
5. A fragment of Palace (borrowed from G. Gelashvili's publication: *Güldenstädt's Journey in Georgia II*)
6. Shorapani Fortress, photograph taken from the right bank of the r. Dzirula
7. Influx of the rivers Dzirula and Qvirila and Shorapani Fortress. Cosmic Photograph
8. Shorapani Fortress, plan (according to V. Japaridze and K. Melitauri)
9. Shorapani, cosmic photograph
10. Skande fortress, cosmic photograph
11. Vartsikhe, wall
12. Vartsikhe, south-eastern view
13. Vartsikhe, view from the South
14. Vartsikhe, walls (K. Melitauri's measurement)
15. Peutinger's Table/ Tabula Peutingeriana (fragment)
16. Peutinger's Table/ Tabula Peutingeriana (fragment)
17. Central Zone of Kutaisi province, map of 1892
18. Shorapani-Skande strategic line
19. A fragment of geological map of Georgia – the area between the two rivers: Qvirila and Khanistkali
20. Strategic triangle: 1. Shorapani 2. Skande 3. Rhodopolis (contemporary Rodinauli) 4. Dimna 5. Vartsikhe
20. Rodinauli, village, orthophotograph
22. Village of Rodinauli. 1:50 000 map fragment
23. Rocky relief of the village of Rodinauli, section from the North to the South. 1. Flatland (Ulevela") 2. Cemetery and church ("Temenos") 3. Rodinauli 4. Svetmagali (Acropolis?)
24. View of the village Rodinauli from Ulevela
25. View of the village of Rodinauli from North-East
26. Ajameti – Rodinauli Church of Christ the Saviour, view from North-East
27. Network of the streets of Rodinauli
28. Network of the streets of Antioch of Oronti
29. Ajameti – Rodinauli Church of Christ the Saviour, view from South-West

30. The area between the two rivers of Qvirila – Khanistkali, view from Ajameti – Rodinauli Church
- 31-32. Old fragments of the church wall
33. Old church wall. Plan, facade
34. The Lukhuta river
35. Some strategic points during the war between Byzantium – Iran
36. Graphical cartographic scheme
37. Rodinauli village. View from the right bank of the river Qvirila

საგამომცემლო ჯგუფი

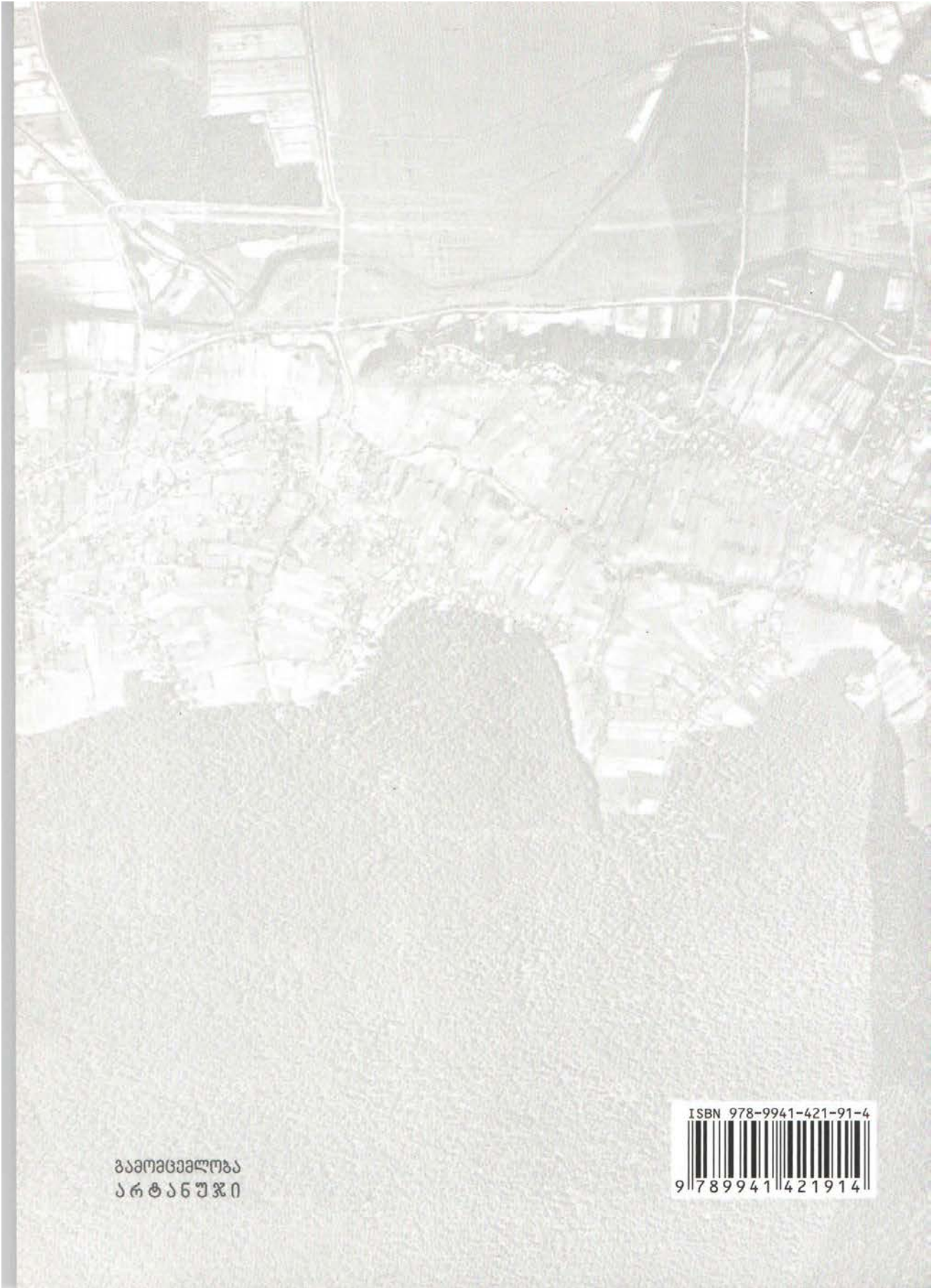
ლიკა სხირტლაძე
ილია ხელაია
ალექსანდრე ჯიქურიძე

გამომცემლობა არტანუჯი

თბილისი, ილა ჭავჭავაძის გამზ. 5. 225-05-22, 291-22-83, 5(93) 25-05-22.

www.artanuji.ge

artanuji@artanuji.ge

გამომცემლობა
არტანუჯი

